

Byzantina Symmeikta

Vol 5 (1983)

SYMMEIKTA 5

Ἡ περιγραφή τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων ἀπὸ τὸν Κωνσταντῖνο Ρόδιο. Ἀρχιτεκτονική καὶ συμβολισμὸς

Χριστίνα Γ. ΑΓΓΕΛΙΔΗ

doi: [10.12681/byzsym.680](https://doi.org/10.12681/byzsym.680)

Copyright © 2014, Χριστίνα Γ. ΑΓΓΕΛΙΔΗ

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

To cite this article:

ΑΓΓΕΛΙΔΗ Χ. Γ. (1983). Ἡ περιγραφή τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων ἀπὸ τὸν Κωνσταντῖνο Ρόδιο. Ἀρχιτεκτονική καὶ συμβολισμὸς. *Byzantina Symmeikta*, 5, 91–125. <https://doi.org/10.12681/byzsym.680>

Η ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ ΤΩΝ ΑΓΙΩΝ ΑΠΟΣΤΟΛΩΝ ΑΠΟ ΤΟΝ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟ ΡΟΔΙΟ

Ἀρχιτεκτονική καὶ συμβολισμὸς*

Ἡ σκέψη καὶ ἡ πραγματοποίηση τοῦ σχεδίου γιὰ τὴν ἀνέγερση στὴν Κωνσταντινούπολη μιᾶς ἐκκλησίας πρὸς τιμὴν τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων ἀποδίδεται στὸ Μεγάλον Κωνσταντῖνο¹. Στὴν ἀρχικὴ αὐτὴ μορφή τοῦ ναοῦ, ὁ Εὐσέβιος ἀφιερώνει ἓνα σύντομο χωρίο πού διακρίνεται σὲ δύο μέρη: τὸ πρῶτο περιγράφει τμῆμα τοῦ κτίσματος καὶ εἰσάγει στὸ δεύτερο, ὅπου ἐκτίθενται οἱ κύριες αἰτίες πού ὀδήγησαν τὸν Κωνσταντῖνο στὴν οἰκοδόμησιν αὐτοῦ τοῦ ναοῦ².

* Θεμελιᾶς εὐχαριστίες ὀφείλω στὸν καθηγητὴ κ. Χ. Μπούρα, πού μὲ τὶς πολὺτιμες συμβουλές του μὲ βοήθησε στὴν ἀνάλυση καὶ παρουσίαση τοῦ ἀρχαιολογικοῦ μέρους τῆς μελέτης.

1. Ἡ διάστασις τῶν πηγῶν σχετικὰ μὲ τὸ ὄνομα τοῦ κτίτορα τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων (ὁ Εὐσέβιος, ὁ Σωζομενός, ὁ Σωκράτης κ.ἄ. ἀναφέρουν τὸν Κωνσταντῖνο, ἐνῶ ὁ Φιλοστόργιος, ὁ Θεόδωρος Ἀναγνώστης, ὁ Προκόπιος, ὁ Κωνσταντῖνος Ρόδιος, ὁ Νικόλαος Μεσαρίτης τὸν Κωνσταντῖνο Β') προκάλεσε καὶ τὴ διχογνωμίαν τῶν ἐρευνητῶν. Ἀπὸ τὶς νεότερες μελέτες σημειώνουμε: G. D o w n e y, *The Builder of the Original Church of the Apostles at Constantinople*, DOP 6 (1959), σελ. 53 - 80, πού ἀφοῦ ἐξετάζει ἐξονυχιστικὰ τὶς μαρτυρίες τῶν πηγῶν καταλήγει στὸ συμπέρασμα ὅτι τὸ ἀρχικὸ κτίσμα τῆς ἐκκλησίας τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων ὀφείλεται στὸν Κωνσταντῖνο Β' (πρβλ. καὶ Ph. G r i e r s o n, *The Tombs and Obits of the Byzantine Emperors (337 - 1042)*, DOP 16 (1962), σελ. 5) καὶ R. K r a u t h e i m e r, *Zu Konstantins Apostelkirche in Konstantinopel*, «Mullus», Festschrift Theodor Klauser (Jahrbuch für Antike und Christentum, Suppl. I, Münster 1964), σελ. 224 - 229, πού ἀνασκευάζει τὰ ἐπιχειρήματα τοῦ Downey καὶ θεωρεῖ κτίτορα τῆς ἐκκλησίας τὸν Κωνσταντῖνο. Τὸ πρόβλημα περιπλέκεται ἀκόμη περισσότερο ἀπὸ τὴ στιγμή πού συνδέεται μὲ τὴν αὐθεντικότητα τῆς Βιογραφίας τοῦ Κωνσταντῖνου ἀπὸ τὸν Εὐσέβιο (βλ. ὑπόσημ. 2). Εἶναι πάντως σήμερον κοινὰ ἀποδεκτὸ ὅτι οἱ Ἅγιοι Ἀπόστολοι περιλαμβάνονταν στὸ οἰκοδομικὸ πρόγραμμα τοῦ Κωνσταντῖνου, βλ. G. D a g r o n, *Naissance d'une capitale. Constantinople et ses Institutions de 330 à 451*, Παρίσι 1974, σελ. 401 - 404 καὶ C. M a n g o, *Architettura Bizantina*, Μιλάνο 1978, σελ. 27.

2. Εὐσέβιος, *De Vita Constantini* (ἐκδ. F. Winkelmann, Βερολίνο 1975) IV, 58 - 60. Ἡ αὐθεντικότητα τοῦ ἔργου αὐτοῦ τοῦ Εὐσέβιου ἔχει ἀμφισβητηθεῖ, βλ. κυρίως Π. G r e g o i r e, *Eusèbe n'est pas l'auteur de la «Vita Constantini» dans sa forme actuelle et Constantin ne s'est pas converti en 312*, Byzantion 13 (1938), σελ. 561 - 583 καὶ τ ο ὕ ἴ δ ι ο υ, *L'authenticité et l'historicité de la «Vita Constantini» attribuée à Eusèbe de Césarée*, Bull. de l'Académie Roy. Belg., Classe des Lettres, sér. 5, 39 (1953), σελ. 462 -

Ἀπὸ ὅλο τὸ κτηριακὸ συγκρότημα, ὁ Εὐσέβιος ἐπιλέγει γιὰ λεπτομερέστερη περιγραφή τὴν ἐσωτερικὴ διακόσμηση τῶν τοίχων, τὴ στέγη ποὺ καλυπτόταν ἐσωτερικὰ μὲ φατνώματα καὶ εἶχε ὑπερυψωμένο τὸ κεντρικὸ τμήμα (δωμάτιον). Ἀντίστοιχα, στὸ ἐπίπεδο τοῦ ἐδάφους, τὸ κεντρικὸ τμήμα περιέκλειε τὸ θυσιαστήριο. Πρὸς τὸ κεντρικὸ αὐτὸ τμήμα συγκλίνουν τὰ ὑπόλοιπα μέρη τοῦ ναοῦ, ἐξαιρώντας ἀρχιτεκτονικὰ τὴν ἰδιαιτέρη σημασία του. Ἡ ὀργάνωση αὐτὴ τοῦ ἐσωτερικοῦ χώρου ἐξυπηρετοῦσε καὶ τὴ βαθύτερη ἀνάγκη τοῦ Κωνσταντίνου, ποὺ οἰκοδόμησε τὸ ναὸ ἀποσκοπώντας, ἐκτὸς ἀπὸ τὴ δημιουργία εἰδικοῦ χώρου γιὰ νὰ τιμηθοῦν οἱ Ἀπόστολοι, στὴν κατασκευὴ προσωπικοῦ τάφου, ὅπου τὸ σκήνωμά του θὰ μετεῖχε στὴ λατρεία τῆς μνήμης τῶν Ἀποστόλων. Γιὰ τὸ λόγο αὐτό, στὸ θυσιαστήριο τοποθετήθηκαν ἡμικυκλικὰ δώδεκα κενοτάφια τῶν Ἀποστόλων, ἐνῶ τὴν κεντρικὴ θέση θὰ καταλάμβανε ἡ αὐτοκρατορικὴ σαρκοφάγος¹.

Εἶναι φανερό, ὅτι μὲ τὴν ἀνέγερση τοῦ ναοῦ τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων, ὁ Κωνσταντῖνος ἀπέβλεπε σὲ τρεῖς σκοπούς: τὴ συνέχιση τῆς ρωμαϊκῆς παρά-

479, ὅπου ἀνασκευάζονται οἱ ἀπόψεις τοῦ N. Baynes, *Constantine the Great and the Christian Church*², Λονδίνο 1972. Τis ἀμφιβολίες τοῦ Grégoire ἐκφράζει καὶ ὁ Downey, ὁ.π., σελ. 65. Γενικὴ ἐπισκόπηση τοῦ θέματος κάνει ὁ F. Winkelmann, *Zur Geschichte des Authentizitätsproblem der Vita Constantini*, *Klio* 40 (1962), σελ. 187 - 243, ὁ ὁποῖος καταλήγει στὴν ἄποψη ὅτι ὁ Εὐσέβιος εἶναι πράγματι ὁ συγγραφέας τῆς Βιογραφίας τοῦ Κωνσταντίνου καὶ ὅτι ὁ ἴδιος ἐπεξεργάστηκε τὸ κείμενό του, ἀναμορφώνοντας καὶ διευρύνοντας ὀρισμένα σημεῖα του (πρβλ. καὶ τοῦ ἴδιου, Εἰσαγωγή στὴν ἔκδοση τῆς *Vita Constantini*, Βερολίνο 1975, σελ. LVI - LVII). Βλ. ἐπίσης καὶ Krautheimer, *Zu Konstantins Apostelkirche*, σελ. 226, 229 εἰδικὰ γιὰ τὸ ἀπόσπασμα τῆς *Vita Constantini* ποὺ ἀναφέρεται στοὺς Ἁγίους Ἀποστόλους. Πρβλ. ἀκόμη Dagron, *Naissance d'une capitale*, σελ. 405 ὑπόσημ. 2.

1. Ἡ τοποθέτηση τῆς αὐτοκρατορικῆς σαρκοφάγου στὸ κεντρικὸ σημεῖο τοῦ θυσιαστηρίου ἔχει ἐρμηνευθεῖ μὲ δύο τρόπους: σύμφωνα μὲ τὸν πρῶτο, ποὺ εἶναι καὶ πλησιέστερος στὸ κείμενο τοῦ Εὐσέβιου, ὁ Κωνσταντῖνος θέλησε καὶ συγκεκριμένα νὰ πάρει τὴ θέση τοῦ ἰσοτίμου ἀπόστολου, πράγμα ποὺ συνεπάγεται καὶ τονίζει τὴ θέση τοῦ αὐτοκράτορα-ρυθμιστῆ τῶν ἐκκλησιαστικῶν πραγμάτων μέσα ἀπὸ τὴν ιδιότητά του ὡς ἐπίσκοπου, βλ. Baynes, *Constantine the Great*, σελ. 92 - 94 (ὅπου καὶ σχετικὴ βιβλιογραφία) καί, κυρίως γιὰ τὴν ἀντίληψη τοῦ Κωνσταντίνου σχετικὰ μὲ τὴ θέση του στὴν ἐκκλησιαστικὴ ἱεραρχία, J. Straub, *Constantine as κοινὸς ἐπίσκοπος. Tradition and Innovation in the Representation of the First Christian Emperor's Majesty*, *DOP* 21 (1967), σελ. 39 - 55. Ἀντίθετα ὁ A. Heisenberg, *Grabeskirche und Apostelkirche, 2. Die Apostelkirche in Konstantinopel*, Λιψία 1908, σελ. 115 - 116, θεωρεῖ ὅτι μὲ τὴν τοποθέτηση αὐτῆ τῆς σαρκοφάγου στὸ κεντρικὸ σημεῖο, μετὰ τῶν 12 κενῶν ἀποστολικῶν σαρκοφάγων, ὁ Κωνσταντῖνος θέλησε νὰ ἐπιβάλλει τὴν ἀντιστοιχία αὐτοκράτορα-ἰσόθεος (πρβλ. καὶ Dagron, ὁ.π., σελ. 406 - 407). Ἐμμεσα ἡ ἐρμηνεία αὐτῆ στηρίζεται στὴ λατρεία τοῦ αὐτοκράτορα-Ἡλίου ποὺ ἀντιστοιχεῖ στὴ χριστιανικὴ ταύτιση Χριστοῦ-Ἡλίου (βλ. E. Kantorowicz, *Oriens Augusti-Levée du Roi*, *DOP* 17 (1963), σελ. 135 - 149 καὶ Straub, ὁ.π., σελ. 43).

δοσης τῶν αὐτοκρατορικῶν μαυσωλείων - ἡρώων¹, τῇ σταδιακῇ μετáθεση τοῦ θρησκευτικοῦ καὶ κοσμολογικοῦ κέντρου ἀπὸ τὴν Ἱερουσαλήμ στὴν Κωνσταντινούπολη², καί, κυρίως, τὴν προσπάθεια καθιέρωσης τοῦ αὐτοκράτορα ὡς αὐθεντικοῦ συνεχιστῆ τῆς ἀποστολικῆς παράδοσης³. Αὐτοὶ οἱ τρεῖς σκοποὶ καθόριζαν ἀναγκαῖα καὶ τὴν κατάλληλη ὀργάνωση καὶ χρῆση τοῦ δομημένου χώρου. Ἔτσι, παρόλο ὅτι στὸ κείμενο τοῦ Εὐσέβιου δὲν περιέχεται καμιὰ σχετικὴ μνεία, εἶναι εὐλογο νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ὁ ἴδιος ὁ αὐτοκράτορας ἀναζήτησε καὶ τὴν ἀνάλογη πρὸς τὴν οὐσία τῆς οἰκοδόμησης ἀρχιτεκτονικὴ μορφή τοῦ κτηρίου. Γιὰ τὴν πραγματοποίησιν αὐτοῦ τοῦ ιδιότυπου μαυσωλείου ὁ Κωνσταντῖνος ἐπέλεξε τὸ σχῆμα τῆς σταυρικῆς βασιλικῆς μὲ ἴσες κεραῖες καὶ κεντρικὸ τύμπανο⁴.

Στὴν πρώτη αὐτῆ περίοδο τῆς ἱστορίας τους, ποὺ ἀρχίζει μὲ τὸ θάνατο τοῦ Κωνσταντῖνου τὸ 337 καὶ τὴν κατάθεση τῆς σαρκοφάγου του στὸ θυσιαστήριον⁵, οἱ Ἅγιοι Ἀπόστολοι ἀποτελοῦν τὸ σημεῖο, ὅπου συναντῶνται τὸ σταυρικὸ σχῆμα καὶ ἡ αὐτοκρατορικὴ - «ἰσαποστολική» χρῆση του, ἢ μᾶλλον, ἡ δεδομένη μορφή καὶ τὸ δεδομένο περιεχόμενο, στοιχεῖα ἄρρηκτα συνδεδεμένα, ὅπως φαίνεται καὶ ἀπὸ τὸ χωρίο τοῦ Εὐσέβιου. Ἡ διπλὴ ὅμως αὐτῆ σήμανση, ποὺ ἐξέφραζε τὴ θέληση τοῦ Κωνσταντῖνου, ἔσχυσε μ' αὐτῇ τῇ μορφῇ γιὰ μικρὸ χρονικὸ διάστημα. Εἴκοσι μὲν χρόνια μετὰ τὸ θάνατο τοῦ Κωνσταντῖνου, ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἱεραρχία ποὺ θεωρεῖ ἀπαράδεκτο τὸ διαφορούμενο χαρακτήρα τοῦ μνημείου ἀσκεῖ πιέσεις στὸν Κωνσταντῖνο Β' καὶ ἀποφασίζονται ἡ ἀναδιοργάνωση τοῦ χώρου τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων καὶ ἡ ἀπόδοσή του στὴν Ἐκκλησία⁶. Μεταξὺ τοῦ 356 καὶ τοῦ 357, μεταφέρθηκαν καὶ κατατέθηκαν στὴν

1. A. G r a b a r, *Martyrium. Recherches sur le culte des reliques et de l'art chrétien antique*, τόμος I, Παρίσι 1946, σελ. 228 - 229 καὶ L. H a u l e c o e u r, *Mystique et architecture. Symbolisme du cercle et de la coupole*, Παρίσι 1954, σελ. 110.

2. D a g r o n, *Naissance d'une capitale*, σελ. 408 - 409. Ἡ ἀντιστοιχία μεταξὺ Κωνσταντινούπολης καὶ Ἱερουσαλήμ τονίζεται μὲ τὴ σύγχρονη σχεδὸν ἀνέγερση τῶν δύο παραπλήσιων μορφολογικὰ καὶ ἰδεολογικὰ ἐκκλησιῶν, τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων καὶ τῆς Ἀνάστασης, βλ. G r a b a r, *Martyrium*, σελ. 239. Ἡ κύρια διαφορὰ τῶν δύο μνημείων ἐγκκεῖται στὴ θέση τοῦ μαυσωλείου: στὸ νὰ τῆς Ἀνάστασης βρῖσκεται στὴν προέκταση τῆς ἀνατολικῆς κεραίας, ἐνῶ στοὺς Ἅγιους Ἀποστόλους τὸ μαυσωλεῖο ταυτίζεται μὲ τὸ θυσιαστήριον.

3. Βλ. παραπάνω, ὑποσ. 2, ἀλλὰ καὶ O. T r e i t i n g e r, *Die Oströmische Kaiser- und Reichsidee nach ihrer Gestaltung im Höfischen Zeremoniell*, Ἰένα 1938 (ἀνατύπωση Darmstadt 1958), σελ. 129 κέξ.

4. K r a u t h e i m e r, *Zu Konstantins Apostelkirche*, σελ. 225. Ἡ κάτοψη ποὺ προτείνεται στηρίζεται, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ χωρία τοῦ Εὐσέβιου καὶ τὰ ἀρχαιολογικὰ παράλληλα, στὸ γνωστὸ δίστιχο ἀπὸ τὸ ποίημα τοῦ Γρηγορίου Ναζιανζηνοῦ, Ἐνύπνιον περὶ τῆς Ἀναστάσεως ἐκκλησίας (PG 37, στήλη 1258, στ. 59 - 60): *Σὺν τοῖς καὶ μέγανταρον ἔδος Χριστοῦ μαθητῶν / πλευραῖς σταυροτύποις τέτραχα τεμνόμενον*.

5. Εὐσέβιος, *Vita Constantini*, IV 70 - 71.

6. D a g r o n, *Naissance d'une capitale*, σελ. 407.

ἐκκλησία τὰ ὁστᾶ τῶν ἀποστόλων Τιμόθεου, Λουκᾶ καὶ Ἀνδρέα¹. Τῇ θέσῃ τῶν δώδεκα συμβολικῶν κενῶν σαρκοφάγων πῆραν ἔτσι πραγματικοὶ καὶ ὀνομαστικοὶ τάφοι τῶν ἀποστόλων. Περὶ τὸ 359 μεταφέρεται ἡ λάρνακα τοῦ Κωνσταντίνου ἀπὸ τὸ θυσιαστήριο στὴν ἐκκλησία τοῦ Ἀγίου Ἀκακίου², ἕως ὅτου οἰκοδομηθεῖ ἔξω ἀπὸ τὸν κυρίως ναὸ τῶν Ἀποστόλων αὐτοκρατορικὸ μαυσωλεῖο, ὅπου καὶ τοποθετήθηκε τελικὰ ἡ αὐτοκρατορικὴ σαρκοφάγος³.

Ἡ ἀνακκινισμένη ἐκκλησία ἐγκαινιάστηκε στὶς 9 Ἀπριλίου τοῦ 370⁴. Οἱ ἀρχιτεκτονικὲς ὅμως ἀναδιαρθρώσεις εἶχαν ἀναπόφευκτα μεταβάλλει σὲ τέτοιο βαθμὸ τὴν ἰδεολογικὴ σήμανση τοῦ ναοῦ⁵, ὥστε νὰ μπορούμε νὰ θεωρήσουμε ὅτι ἤδη ἀρχίζει ἡ δεύτερη περίοδος τῆς ἱστορίας του.

Ἡ μεταφορὰ τοῦ σημείου ταφῆς τοῦ αὐτοκράτορα ἀπὸ τὴν τομὴ τῶν κεραιῶν τῆς σταυρικῆς βασιλικῆς σὲ χῶρο ἔξω ἀπὸ τὸ ναὸ ἀφαίρεσε ἀπὸ τοὺς Ἀγίους Ἀποστόλους δύο κύρια χαρακτηριστικά. Τὸ οἰκοδόμημα παύει νὰ θεωρεῖται καὶ νὰ λειτουργεῖ ὡς μαυσωλεῖο καὶ ταυτόχρονα παύει νὰ στεγάζει τὴν ἰδέα τοῦ αὐτοκράτορα - ἰσαπόστολου⁶. Ὁ χῶρος καθιερώνεται ὡς τόπος ἐορτασμοῦ συνάξεων στὴ μνήμη ἁγίων, ἀποστόλων, αὐτοκρατόρων, καὶ πατριαρχῶν⁷, ἐνῶ οἱ αὐτοκρατορικὲς σαρκοφάγοι κατατίθενται στὸ ἐξῆς στὸ μαυσωλεῖο τοῦ Κωνσταντίνου⁸. Ὁ νέος κοιμητηριακὸς χαρακτήρας τοῦ μνημείου

1. D a g r o n, ὁ.π., σελ. 405. Τὸ 438 κατατέθηκε στὴν ἐκκλησία ἡ σορὸς τοῦ Ἰωάννη Χρυσοστόμου καὶ ἐπὶ Κωνσταντίνου Πορφυρογέννητου μέρος τοῦ σκηνώματος τοῦ Γρηγορίου Ναζιανζηνοῦ, βλ. R. J a n i n, *La Géographie ecclésiastique de l'Empire Byzantin. A. Le siège de Constantinople et le Patriarcat oecuménique*, 3. *Les Eglises et les Monastères*, Παρίσι 1969, σελ. 50, ἀλλὰ καὶ F. D v o r n i k, *The Idea of Apostolicity in Byzantium and the Legend of the Apostle Andrew* (Dumbarton Oaks Studies 4), Cambridge Mass. 1958, σελ. 139 - 148.

2. D o w n e y, *The Builder of the Original Church*, σελ. 74.

3. Φιλοστόργιος, Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία III.2 (ἔκδ. J. Bidez, δεύτερη ἔκδοση με ἐπιμέλεια F. Winkelmann, Βερολίνο 1981). Πρβλ. D a g r o n, *Naissance d'une capitale*, σελ. 403. Γιὰ τὸ πρόβλημα τοῦ σχήματος τοῦ μαυσωλείου (κυκλικὸ ἢ ὀκταγωνικὸ), βλ. X. Μ π ο ῦ ρ α, *Ἡ Νέα Μονὴ τῆς Χίου*, Ἀθήνα 1981, σελ. 144 - 148.

4. D o w n e y, ὁ.π., σελ. 57, 76.— D a g r o n, ὁ.π., σελ. 405.

5. D a g r o n, ὁ.π., σελ. 407 - 408.

6. Γιὰ τὸ ζήτημα τῆς λειτουργικῆς ἀλλαγῆς ποὺ ἐπέφερε στὸ οἰκοδόμημα ἡ προσθήκη μαυσωλείου, βλ. K r a u t h e i m e r, *Zu Konstantins Apostelkirche*, σελ. 227 - 229 καὶ D a g r o n, *Naissance d'une capitale*, σελ. 408.

7. Ὑποθέτω ὅτι ὀρισμένος ἀριθμὸς ἀπὸ τὶς συνάξεις ποὺ ἀναφέρονται με βεβαιότητα γιὰ τὸ 10ο αἰῶνα (J a n i n, *Les Eglises et les Monastères*, σελ. 46, πρβλ. καὶ J. M a t t é o s, *Le Typicon de la Grande Eglise, I. Le cycle des douze mois*, Ρώμη 1962 (=Orientalia Christiana Analecta 165) ποὺ βασιζέται σὲ δύο χειρόγραφα τοῦ 10ου αἰ., σελ. X - XIX) θὰ τελοῦνταν ἤδη πρὶν ἀπὸ τὸ 10ο αἰ.

8. Ὡς τὴν ἐποχὴ τῆς ἀνακατασκευῆς τῆς ἐκκλησίας ἀπὸ τὸν Ἰουστινιανό, στὸ μαυσωλεῖο τοῦ Κωνσταντίνου εἶχαν κατατεθεῖ οἱ σαρκοφάγοι τοῦ Κωνσταντίνου Β' καὶ τῆς Σεβήρας, τοῦ Θεοδοσίου Α' καὶ τῆς Φλάκιλλας (στὸ πρῶτο ἐπίπεδο), τοῦ Μαρκιανοῦ καὶ τῆς

δὲν ἀρκοῦσε μόνος γιὰ νὰ καλυφθεῖ ὅλο τὸ ἐπίπεδο συμβολισμῶν ποῦ εἶχε ὀριοθετηθεῖ ἢ ἱδρυση τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων ἀπὸ τὸν Κωνσταντῖνο, ἀλλὰ οὔτε νὰ ἀποκαταστήσει τὴ διαταραγμένη σχέση μορφῆς καὶ περιεχομένου. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά ὅμως, ἀκριβῶς αὐτὴ ἢ κοιμητηριακὴ χρῆση τῆς ἐκκλησίας συνέβαλε στὴν ἀνάπτυξη τοῦ τρίτου, ἀρχικά, χαρακτηριστικοῦ τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων, τοῦ κοσμολογικοῦ καὶ ἐσχατολογικοῦ, ποῦ σταδιακὰ καὶ μετὰ ἀπὸ πολὺχρονες διαδικασίες ἐγένετο τὸ δεσπόζον χαρακτηριστικὸ τῆς ἐκκλησίας καὶ κλειδί γιὰ κάθε προσπάθεια ἐρμηνείας τῆς ἀρχιτεκτονικῆς μορφῆς της.

Δύο αἰῶνες μετὰ τὴν ἀναδιαμόρφωση τῆς ἐκκλησίας ἀπὸ τὸν Κωνσταντῖνο Β', ὁ Ἰουστινιανὸς ἀποφάσισε τὴ ριζικὴ ἀνακαίνιση τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων¹. Ἡ παλαιὰ σταυρικὴ ἐκκλησία κατεδαφίστηκε ἐντελῶς καὶ στὴν ἴδια θέση ἄρχισε ἢ κατασκευῆ τῆς καινούργιας ἐκκλησίας². Ὁ θεμέλιος λίθος κα-

Πουλχερίας, τοῦ Λέοντα Α' καὶ τῆς Βερίνας, τοῦ Ζήνωνα, τοῦ Ἀναστάσιου καὶ τῆς Ἀριάδνης (στὸ δεῦτερο ἐπίπεδο), βλ. Grierson, *Tombs and Obits*, σελ. 21, 25 - 26.

1. Προκόπιος, *Περὶ Κτισμάτων*, Βιβλίον Α', παρ. δ' (ἐκδ. J. Haury - P. Wirth, Στουτγάρδη 1964), σελ. 23, 25. Πρβλ. Κωνσταντῖνου Ρόδιου, Ἐκφρασις τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων (ἐκδ. E. Legend, *Description des oeuvres d'art et de l'église des Saints Apôtres de Constantinople*, REG 9 (1896), σελ. 51, στ. 496). Τὰ Πάτρια (=Scriptores Originum Constantinopolitanarum, ἐκδ. T. Preger, τόμος Β', Λιψία 1907), σελ. 286 - 287, ἀποδίδουν τὴν κατεδάφιση τῆς παλαιᾶς ἐκκλησίας καὶ τὴν ἀνέγερση τῆς νέας στὴ Θεοδώρα. Σύμφωνα μὲ τὴν Ἐκφραση τοῦ Κωνσταντῖνου Ρόδιου (σελ. 52, στ. 550 καὶ σελ. 55, στ. 640), ἡ ἀνέγερση τῆς ἐκκλησίας ἀνατέθηκε ἀπὸ τὸν Ἰουστινιανὸν στοὺς ἀρχιτέκτονες Ἀνθέμιον Τράλλεων καὶ Ἰσιδώρον τὸ Νεότερον, ἀνεψιὸν τοῦ Ἰσιδώρου τῆς Μιλήτου, συνεργάτη τοῦ Ἀνθέμιου Τράλλεων στὴν ἀνέγερση τῆς Ἀγίας Σοφίας. Ἡ πληροφορία δὲν φαίνεται ἀκριβῆς. Ὁ Ἀνθέμιος εἶχε ἤδη πεθάνει τὸ 534 (G. L. Huey, *Anthemius of Tralles. A Study in Later Greek Geometry*, Cambridge Mass. 1959, σελ. 3), ἐνῶ ὁ Ἰσιδώρος ὁ νεότερος μνημονεύεται μετὰ τῶν ἀρχιτεκτόνων (μηχανοποιῶν) ποῦ κατασκεύασαν τὸ νέο θόλο τῆς Ἀγίας Σοφίας μετὰ τὴν πτώση τοῦ πρώτου ἀπὸ σεισμὸν στίς 7 Μαΐου 558 (Ἀγαθίας, Ἱστορία, Βιβλίον Ε' παρ. 9 (ἐκδ. R. Keydell, *CFHB*, Βερολίνο 1967, σελ. 174). Γιὰ τὴ χρονολόγησιν τῆς πτώσεως βλ. Averil Cameron, *Agathias*, Ὁξφόρδη 1970, σελ. 142). Εἶναι πιθανὸν ὁ Ἰσιδώρος νὰ συμμετεῖχε στὴν ἀνέγερση τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων, ἢ μαρτυρία ὅμως τοῦ Ρόδιου δὲν διασταυρῶνεται ἀπὸ ἄλλες πηγές.

2. Προκόπιος, ὅ.π., σελ. 25, Κωνσταντῖνος Ρόδιος, ὅ.π., σελ. 51, στίχος 496. Τὰ Πάτρια (σελ. 287) ἀναφέρουν ὅτι ἐπειδὴ ὁ ποταμὸς Λύκος ἔρρεε πολὺ κοντὰ στὴν ἐκκλησία, ἢ Θεοδώρα, πρὶν ἀρχίσουν τὰ ἔργα τῆς οἰκοδομῆς, ἐπιμελήθηκε τὴν ὑποστύλωση τῶν θεμελίων μὲ μεγάλους λίθους. Ἡ πληροφορία δὲν εἶναι ἀπόλυτα ἀκριβῆς γιὰτὴ ἢ κοίτη τοῦ Λύκου βρίσκεται πολὺ δυτικότερα ἀπὸ τὴν ἐκκλησία, στὴν κοιλάδα ποῦ διαμορφῶνεται μετὰ τῶν ἑβδομοῦ καὶ τοῦ τέταρτου λόφου. Εἶναι ὅμως πιθανόν, ἢ γειτνίαση τῆς ἐκκλησίας μὲ τὸ σύστημα ἀγωγῶν τοῦ ὑδραγωγείου τοῦ Οὐάλεντος (βλ. K. Wulzinger, *Apostelkirche und Mehmedije zu Konstantinopel*, Byzantion 7 (1932), σελ. 35) νὰ προκαλοῦσε ἰδιαίτερα προβλήματα ὑποστήριξης τῶν θεμελίων.

τατέθηκε τὸ 536¹ καὶ τὰ ἐγκαίνια ἔγιναν πολλὰ χρόνια ἀργότερα, στίς 28 Ἰουνίου 550, ὅποτε καὶ τοποθετήθηκαν ξανά με ἐπισημότητα τὰ λείψανα τῶν ἀποστόλων Λουκᾶ, Τιμόθεου καὶ Ἀνδρέα στὸ θυσιαστήριο, κάτω ἀπὸ τὴν Ἁγία Τράπεζα². Τέλος, ἔξω ἀπὸ τὸ ναὸ καὶ κοντὰ στὸ μαυσωλεῖο τοῦ Κωνσταντίνου, προστέθηκε τὸ Ἡρώο τοῦ Ἰουστινιανοῦ, σταυρόσχημος χώρος ταφῆς αὐτοκρατόρων³. Τὴν ἐκκλησία διακόσμησε ἀργότερα ὁ Ἰουστῖνος Β΄ καὶ ὑποστήριξε με ἀντερείσματα ὁ Βασίλειος Α΄⁴, ποὺ σύμφωνα με τὰ Πάτρια, ἀφαίρεσε ἀπὸ τὸ Ἡρώο τοῦ Ἰουστινιανοῦ μωσαϊκὰ γιὰ νὰ κοσμήσει με αὐτὰ τὴ Νέα Ἐκκλησία⁵.

Γιὰ τὴν κάτοψη, τὴ γενικὴ μορφή καὶ τὴ θέση τοῦ μνημείου, τοῦ ὁποῦ ἄλλωστε δὲν διασώζεται κανένα ἀρχαιολογικὸ κατάλοιπο⁶, πληροφορίες παρέχουν τρία κείμενα, ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὰ δύο ἀντιστοιχοῦν χρονικὰ με τὶς φάσεις τῆς ἀρχιτεκτονικῆς ἱστορίας τῆς ἐκκλησίας μετὰ τὸν Ἰουστινιανό. Τὸ ἀπόσπασμα τοῦ «Περὶ Κτισμάτων» τοῦ Προκόπιου ἀντιστοιχεῖ με τὴν ἀνέγερση τῆς ἐκκλησίας, ἡ Περιγραφή τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων ἀπὸ τὸν Κωνσταντῖνο Ρόδιο, γραμμμένη μετὰξὺ τοῦ 931 καὶ τοῦ 944⁷, ἀποτυπώνει τὴ μορφή καὶ τὴ σημα-

1. Heisenberg, *Die Apostelkirche*, σελ. 118. Σύμφωνα με τὴ μαρτυρία τῶν Πάτριων (σελ. 287) ἡ ἀνοικοδόμησις τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων ἄρχισε τέσσερα χρόνια μετὰ τὴν ἀρχὴ τῆς ἀνοικοδόμησις τῆς Ἁγίας Σοφίας. Κατὰ τὴν ἴδια πηγὴ (δ.π.), τὰ ὑλικά τῆς οἰκοδομῆς προῆλθαν σὲ μεγάλο βαθμὸ ἀπὸ τὰ περισσευμένα ὑλικά τῆς Ἁγίας Σοφίας. Ὁ Krauthemer (*A Note on Justinian's Church of the Holy Apostels in Constantinople*, Mélanges E. Tisserant, τόμος II (=Studi e Testi 232, Βατικανὸ 1964), σελ. 265) χρονολογεῖ τὴν ἐναρξὴ τῆς ἀνοικοδόμησις τὸ 540.

2. Janin, *Les Eglises et les Monastères*, σελ. 43. Σημειώνουμε ἐδῶ μιὰν ἀντίφασιν στίς σχετικὰς μνεῖς τῶν Πάτριων (σελ. 287). Στούς στίχους 5 - 7 ἀναφέρεται ὅτι ἡ ἀνέγερσις τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων ἄρχισε μετὰ τὴν ἀποπεράτωσις τῆς Ἁγίας Σοφίας· παρακάτω ὅμως, στίχοι 19 - 23, φαίνεται ὅτι ὁ πατριογράφος θεωρεῖ ταυτόχρονη σχεδὸν τὴν ἀποπεράτωσις καὶ τῶν δύο ἐκκλησιῶν.

3. Νικόλαος Μεσαρίτης, Ἐκφρασις τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων (ἐκδ. Heisenberg, *Die Apostelkirche*), σελ. 85. Ὁ Μεσαρίτης παρομοιάζει τὸ Ἡρώο τοῦ Ἰουστινιανοῦ με τὴν κολυμβήθραν τὴν Σολομώντειον.

4. Συνέχεια Θεοφάνη (ἐκδ. I. Bekker), σελ. 323.

5. Πάτρια, σελ. 288.

6. Οἱ Ἁγιοὶ Ἀπόστολοι στέγασαν μετὰξὺ τοῦ 1453 καὶ τοῦ 1455 τὸ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο (βλ. Α. Πασαδαίου, Ὁ Πατριαρχικὸς Οἶκος τοῦ Οἰκουμενικοῦ Θρόνου, Θεσσαλονίκη 1976, σελ. 84 - 86 καὶ ὑποσ. 14). Ὁ ναὸς κατεδαφίστηκε τὸ 1461 καὶ στὴν ἴδια ἀκριβῶς θέση χτίστηκε, με σχέδια τοῦ ἀρχιτέκτονα Χριστόδουλου, τζαμι πρὸς τιμὴν τοῦ Μωάμεθ Β΄. Στὸν εὐρύτερο χώρο τοῦ τζαμιοῦ προβλέφθηκε ἡ ἀνέγερσις τοῦ μνημειακοῦ τάφου τοῦ Πορθητῆ. Γιὰ τὶς σχέσεις Ἀγίων Ἀποστόλων καὶ τζαμιοῦ καθὼς καὶ γιὰ τὴν ἐνδεχόμενη χρῆσις παλαιότερων θεμελιώσεων ἀπὸ τὸ Χριστόδουλο, βλ. Wulzinger, *Apostelkirche*, σελ. 25 κέξ.

7. G. Downey, *Constantine the Rhodian. His Life and Writings*, Late Classical and Mediaeval Studies in Honor of A.M. Friend Jr., Princeton 1955, σελ.

σία τοῦ μνημείου μετὰ τὰ ἔργα τοῦ Βασιλείου. Τὸ τρίτο κείμενο εἶναι ἡ Ἐκφραση τοῦ Νικόλαου Μεσαρίτη πού γράφτηκε περὶ τὸ 1200¹.

Σ' αὐτὰ τὰ τρία κείμενα στηρίζονται καὶ ὅλες οἱ προσπάθειες ἀποκατάστασης τοῦ μνημείου, πού ἡ ἔλλειψη ἀρχαιολογικῶν τεκμηρίων περιορίζει στὸ ἐπίπεδο περισσότερο ἢ λιγότερο πειστικῶν ὑποθέσεων. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἀρχαιολογική τους σημασία, τὰ ἴδια αὐτὰ κείμενα θέτουν ὀρισμένα καίρια προβλήματα σχετικὰ μὲ τὸν τρόπο καὶ τὸ εἶδος τῆς ἀντιμετώπισης τοῦ ἴδιου μνημείου σὲ διαφορετικὲς ἐποχές. Τοῦτο ἰσχύει ἰδιαίτερα γιὰ τὴν Περιγραφή τοῦ Κωνσταντίνου Ρόδου, πού ἡ μαρτυρία της ἐντάσσεται σὲ ἓνα σύνολο ἀπὸ ἀναφορὲς στὴν ἐκκλησία τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων πού προέρχονται ἀπὸ μιὰ σειρά ἰδιότυπων κειμένων, χαρακτηριστικῶν τοῦ 10ου αἰῶνα. Πρόκειται γιὰ τὸ Περὶ Βασιλείου Τάξεως², γιὰ τὰ Πάτρια τῆς Κωνσταντινούπολης, γιὰ τὸ Βίο τοῦ Ἀνδρέα Σαλοῦ³, τὸ Βίο τοῦ Βασιλείου τοῦ Νέου καὶ τὸ Ὅραμα τοῦ μοναχοῦ Κοσμᾶ⁴, πού δίνουν ἓνα γενικὸ πλαίσιο σήμανσης τοῦ ναοῦ. Παρακάτω, θὰ προσπαθήσουμε, ἀναλύοντας τὸ κείμενο τοῦ Ρόδου καὶ συγκρίνοντας τὰ δεδομένα του μὲ ἐκεῖνα τῆς παλαιότερης περιγραφῆς τοῦ ναοῦ ἀπὸ τὸν Προκόπιο, νὰ διαπιστώσουμε τὴ διαφοροποίησή του, τὴ σχέση τοῦ συγγραφέα μὲ τὸ μνημεῖο καὶ τὴν ἐνδεχόμενη σύνδεσή του μὲ τὰ γενικότερα ρεύματα τῆς ἐποχῆς του.

Τὸ 1896, δύο ταυτόχρονες ἐκδόσεις ἔκαναν γνωστὴ τὴν Περιγραφή τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων ἀπὸ τὸν ἀσηκρῆτις Κωνσταντῖνο Ρόδιο⁵. Τὸ κείμενο παραδίδεται ἀπὸ ἓνα μόνο χειρόγραφο, τὸν κώδικα τῆς Λαύρας 1661 (Λ 170), τοῦ 15ου αἰ., πού μεταξὺ τῶν φύλλων 139 καὶ 147 διασώζει μιὰ σειρά ἀπὸ στιχουργήματα τοῦ Ρόδου συγκεντρωμένα κάτω ἀπὸ τὸ γενικὸ τίτλο «Στίχοι

214. Τὸ ἄρθρο αὐτὸ τοῦ Downey παραμένει πάντα τὸ μόνο, ὅπου ἐπιχειρεῖται προσέγγιση τῆς ζωῆς καὶ τῆς προσωπικότητος τοῦ Κωνσταντίνου Ρόδου.

1. Τὸ κείμενο αὐτῆς τῆς Ἐκφρασης ἔχει ἐκδοθεῖ ἀπὸ τὸν Heisenberg (ὁ.π., σελ. 10 - 96). Πρβλ. ἀγγλ. μτφ. καὶ σχόλια ἀπὸ τὸν G. Downey, *Nicolaos Mesarites: Description of the Church of the Holy Apostles at Constantinople*, Transactions of the American Philosophical Society, N. S. 47/6 (1957).

2. Κωνσταντίνου Πορφυρογέννητου, Περὶ Βασιλείου Τάξεως (ἐκδ. J. Reiske), τόμ. Α', σελ. 76 - 78 καὶ τόμ. Β', σελ. 532 - 538.

3. L. Rydén, *The Date of the Life of Andreas Salos*, DOP 32(1978), σελ. 136 - 141.

4. Χριστίνης Γ. Ἀγγελίδης, *Remarques sur la description de Jérusalem céleste*, Akten des XVI. Internationalen Byzantinisten-Kongresses (=JÖB 32/3 (1982) σελ. 207 - 215).

5. Ἡ μία ἔγινε ἀπὸ τὸν E. Legrand (βλ. παραπάνω σελ. 95, ὑποσ. 1) καὶ ἡ ἄλλη ἀπὸ τὸν G. P. Begleri, *Chram sviatych Apostolov i drugie pamiatniki Konstantinopolia po opisaniju Konstantina Rodija*, Ὀδησὸς 1896.

Κωνσταντίνου ἀσηκρήτου τοῦ Ρόδιου»¹. Πρόκειται γιὰ μιὰ συλλογὴ ἀπὸ προσχέδια καὶ ποιητικὲς δοκιμὲς γιὰ ἔμμετρες περιγραφές πού εἶχαν παραγγεληθεῖ στὸ Ρόδιο ἀπὸ τὸν Κωνσταντῖνο Πορφυρογέννητο². Σὲ αὐτοκρατορικὴ ἄλλωστε παραγγελία θὰ πρέπει νὰ ὀφείλεται καὶ ἡ ἀποδιδόμενη στὸ Ρόδιο ἔμμετρη ἐπιγραφή πού χαράχτηκε στὴ βάση τοῦ μικροῦ κίονα τοῦ Ἴπποδρόμου, ὅταν ἀνακαινίστηκε ἀπὸ τὸν Πορφυρογέννητο³. Καὶ ἄλλα ἔμμετρα ἔργα τοῦ Ρόδιου σώζονται⁴ ἢ μᾶς εἶναι γνωστὰ ἔμμεσα ἀπὸ τὶς πηγές⁵. Οἱ ποιητικὲς αὐτὲς ἐνασχολήσεις τοῦ Ρόδιου δὲν δηλώνουν, βέβαια, ἰδιαίτερη εὐαισθησία, ἀλλὰ μόνο ἱκανοποιητικοῦ βαθμοῦ γνώση στιχουργικῆς πού συνδυασμένη μὲ τὸ ἀξίωμα του, συντέλεσε ὥστε νὰ τοῦ ἀνατεθεῖ ἡ συγκρότηση ἐνὸς ἐπίσημου, ἔμμετρου κατάλογου τῶν μνημείων τῆς βασιλεύουσας. Τὰ προσχέδια πού περιλαμβάνονται στοὺς «Στίχους» τοῦ Ρόδιου ἀφοροῦν δύο τουλάχιστον περιγραφές, τῶν ἑπτὰ σπουδαιότερων μνημείων τῆς Κωνσταντινούπολης ἢ μία⁶,

1. Σπυρίδωνος Λαυρεώτου - Σωφρονίου Εὐστρατιάδου. *Κατάλογος κωδίκων τῆς Μερίστης Λαύρας*, Cambridge 1925, σελ. 293. Περιγραφή τοῦ χειρογράφου δίνει καὶ ὁ Legrand στὴν Εἰσαγωγή τῆς ἔκδοσης του, ὁ.π., σελ. 34 - 35.

2. Ἐκδοση Legrand, στίχοι 6 - 8, σελ. 36: ἄριστα μὲν σοι τῶν Ἀποστόλων δόμον / ναοῦ τε φαιδροῦ τὴν φράσιν δηλοῦν ὄλην / τὴν ἤνπερ αὐτὸς εἶπας ἡμῖν ἐγγράφειν, καὶ στίχοι 275 - 278, σελ. 44: ἐπ' ἔργον αὐτὸ πυρπολῶν μου τὰς φρένας / τῷ καὶ γράφειν νῦν εὐλαβῶς ἀπηρξάμην, / παροτρύνοντος τοῦ σοφοῦ μου δεσπότη / Κωνσταντίνου, Λέοντος υἱοῦ τοῦ πάνυ.

3. Ἡ ἐπιγραφή ἀποδόθηκε στὸν Κωνσταντῖνο Ρόδιο ἀπὸ τὸν O. Wulff, *Die Sieben Wunder von Byzanz und die Apostelkirche nach Konstantinos Rhodios*, BZ 7 (1898), σελ. 321. Ὁ Downey (*Constantine the Rhodian*, σελ. 220) ὑποθέτει ὅτι ἡ ἐπιγραφή θὰ μπορούσε νὰ εἶναι ἔργο καὶ τοῦ ἴδιου τοῦ Πορφυρογέννητου. Γιὰ τὸ μικρὸ κίονα τοῦ Ἴπποδρόμου, βλ. B. Paluka, *Die Säule Konstantins VII. Porphyrogennetos auf dem Hippodrom zu Konstantinopel*, BZ 5 (1896), σελ. 158 - 159, καὶ J. Anin, *Constantinople byzantine*², Παρίσι 1964, σελ. 186 - 187.

4. Πρόκειται γιὰ τρία ἐπιγράμματα τῆς Παλατινῆς Ἀνθολογίας, Βιβλίο ΙΕ', ἀρ. 15 - 17, καὶ τοὺς λιβελλοὺς ἐναντίον τοῦ Λέοντα Χοιροσφάκτη καὶ τοῦ Θεόδωρου Παφλαγόνα, βλ. Downey, ὁ.π., σελ. 213 - 214, ὅπου μνημονεύονται οἱ ἐκδόσεις τῶν λιβελλῶν.

5. Ὅπως ὁ λιβελλὸς γραμμένος ἀπὸ τὸ Ρόδιο μετὰ ἀπὸ προτροπὴ τοῦ Σαμωνᾶ ἐναντίον τοῦ παρακοιμώμενου Κωνσταντίνου, Downey, ὁ.π., σελ. 213.

6. Ἐκδοση Legrand, σελ. 36 - 44, στίχοι 19 - 254. Τὰ μνημεῖα πού περιγράφονται εἶναι τὰ ἑξῆς: 1. τὸ ἔφιππο ἄγαλμα τοῦ Ἰουστινιανοῦ στὸν Αὐγουστεῶνα (στίχοι 41 - 51), 2. ὁ πορφυροῦς κίων στὸ Φόρο τοῦ Κωνσταντίνου (στίχοι 52 - 89), 3. τὸ Σένατο στὸ Φόρο τοῦ Κωνσταντίνου (στίχοι 90 - 162), 4. «ὁ κίων ὁ βαστάζων σταυρόν» στὸ Φιλαδέλφιο (στίχοι 163 - 177), 5. τὸ Ἀνεμοδούλιο (στίχοι 178 - 201), 6. τὸ ἄγαλμα τοῦ Θεοδοσίου στὸ Φόρο τοῦ Ταύρου (στίχοι 202 - 240) καὶ 7. ὁ Ἐηρόλοφος (στίχοι 241 - 254). Τὸ ἀπόσπασμα αὐτὸ ἔχει μεγάλη συγγένεια μὲ ἀνάλογο πατριογραφικὸ χωρίο τοῦ Κεδρηνοῦ (ἐκδ. K. Niebuhr, τόμος Α', Βόννη 1838, σελ. 563 - 568)· πρβλ. T. Reinach, *Commentaire archéologique sur le poème de Constantin le Rhodien*, REG 9 (1896), σελ. 73, T. Preger, Βιβλιοκρισία τῶν ἐκδόσεων Legrand καὶ Begleri, BZ 6 (1897), σελ. 167 - 168 καὶ Wulff, *Die Sieben Wunder*, σελ. 317 - 318.

καὶ τῆς Ἁγίας Σοφίας καὶ τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων ἢ ἄλλη¹. Φαίνεται ὅμως ὅτι ὁ Ρόδιος δὲν κατόρθωσε νὰ φέρει σὲ πέρας τὸ ἔργο του καὶ κατέλιπε μόνο μιὰ σειρὰ ἀσύνδετων καὶ ἀνεπεξέργαστων περιγραφῶν², ἀπὸ τίς ὁποῖες ἄλλωστε λείπει ἐκείνη τῆς Ἁγίας Σοφίας.

Τὸ τμῆμα ποὺ ἀφορᾷ τοὺς Ἁγίους Ἀποστόλους εἶναι τὸ σημαντικότερο καὶ τὸ πιὸ συγκροτημένο. Ἀποτελεῖται ἀπὸ 556 λαμβικούς στίχους³ μέτριας ποιητικῆς ἀξίας. Ὡς πρότυπο τῆς περιγραφῆς χρησιμοποιήθηκε, κατὰ πᾶσα πιθανότητα, ἡ Ἐκφραση τῆς Ἁγίας Σοφίας ἀπὸ τὸν Παῦλο Σιλεντιάριο. Ἡ ἐξάρτηση τοῦ Ρόδιου ἀπὸ τὸ πρότυπό του εἶναι μικρὴ, ἐμφανῆς μόνο σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ τὴν περιγραφή τῆς ποικιλίας τῶν μαρμάρων ποὺ χρησιμοποιήθηκαν γιὰ τὴν οἰκοδόμησι καὶ διακόσμησι τῆς ἐκκλησίας καὶ σὲ ὀρισμένες ἐπιμέρους φραστικὲς ὁμοιότητες⁴. Ἡ ὅλη σύλληψι ὅμως καὶ διαπραγμάτευσι τοῦ θέματος ἀπηχεῖ προσωπικὴ ἀντιμετώπισι τοῦ μνημείου ἀπὸ τὸν ποιητή.

Ἡ πρώτη περιγραφή τοῦ ναοῦ τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων, ὅπως οἰκοδομήθηκε ἀπὸ τοὺς ἀρχιτέκτονες τοῦ Ἰουστινιανοῦ, περιέχεται στὸ «Περὶ Κτισμάτων» τοῦ Προκόπιου⁵. Τὸ ἀπόσπασμα καταχωρίζεται ἀνάμεσα στὴν περιγραφή τῆς ἐκκλησίας τῶν Ἁγίων Σεργίου καὶ Βάχχου καὶ σ' ἐκείνην τοῦ Ἁγίου Ἀκακίου. Εἶναι φανερό ὅτι γιὰ τὸ συγγραφέα καὶ τὰ τρία μνημεῖα παρουσίαζαν ἴσο ἀρχιτεκτονικὸ ἐνδιαφέρον, ἀλλὰ στὸ διηγηματικὸ ἐπίπεδο διαφοροποιῦνται ἀνάλογα μὲ τὴν οἰκοδομικὴ ποιότητα καὶ τὸ σημασιολογικὸ περιεχόμενο κάθε ἐκκλησίας. Διαπιστώνουμε ἔτσι ὅτι ὁ Προκόπιος ἀφιερώνει στοὺς Ἁγίους Ἀποστόλους τὸ μακρότερο χωρίο ποὺ διακρίνεται σὲ δύο μέρη: στὸ πρῶτο περιγράφεται ἡ ἀρχιτεκτονικὴ μορφή τῆς ἐκκλησίας, ἐνῶ στὸ δεύτερο ἐπιχειρεῖται σύντομη ἀναδρομὴ στὸ ἱστορικὸ τοῦ ναοῦ, ποὺ συνδέεται μὲ τοὺς αὐτοκρατορικοὺς τάφους καὶ τὴ θέση τῶν τριῶν ἀποστολικῶν σαρκοφάγων μέσα στὸ οἰκοδόμημα. Θὰ πρέπει ἐδῶ νὰ ἐπισημάνουμε ὅτι ὁ Προκόπιος ἀποδίδει στὸν Κωνσταντίο Β'⁶ τὴν ἀνέγερσι τῆς ἀρχικῆς ἐκκλησίας τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων καὶ ὅτι συγγέει δύο χώρους, δηλαδὴ τὸ μαυσωλεῖο τοῦ Κωνσταντίνου

1. Ὅτι ὁ Ρόδιος ἐπρόκειτο νὰ περιγράψει καὶ τὴν Ἁγία Σοφία φαίνεται ἀπὸ τὴν ἀναφορά του στοὺς στίχους 268 - 272.

2. Ἐπισημαίνουμε τὴ διπλὴ περιγραφή τοῦ ἀγάλματος τοῦ Ἰουστινιανοῦ (στίχοι 41 - 51 καὶ 364 - 372) (πρβλ. D o w n e y, *Constantine the Rhodian*, σελ. 215), τὴν ἀπότομη διακοπή τῆς περιγραφῆς τῶν μωσαϊκῶν (D o w n e y, ὁ.π.), τὴν ἀπουσία ἐπιλόγου, πράγμα ποὺ διαταράσσει τὴν ἰσορροπία τοῦ ποιήματος καὶ ἀκόμα τὴν ἐπανάληψι ἐκφράσεων ὅπως π.χ. στ. 420: *φιλεῖ γὰρ αὐτοὺς καὶ ποθεῖ ξενοτρόπως*, καὶ στ. 429 - 431: *φιλεῖ γὰρ αὐτὸς τοὺς σοφοὺς ἀποστόλους / καὶ τὸν φαεινὸν καὶ σεβάσιμον δόμον / αὐτῶν γεραίρει καὶ ποθεῖ ξενοτρόπως*.

3. Ἐκδοσι Legrand, σελ. 49 - 65.

4. D o w n e y, ὁ.π., σελ. 217.

5. Προκόπιος, *Περὶ Κτισμάτων*, Βιβλίον Α', παράγραφος δ'.

6. Ὁ.π., σελ. 25.

καὶ τὸν κυρίως ναό¹. Εἶναι ὅμως γνωστὸ ἀπὸ σχετικὴ μνεία τοῦ Φιλοστόργιου, ὅτι ἤδη στίς ἀρχές τοῦ 4ου αἰώνα γινόταν σαφῆς διάκριση μεταξύ τοῦ ναοῦ, ὅπου βρίσκονταν κατατεθειμένα τὰ λείψανα τῶν ἀποστόλων, καὶ τοῦ τάφου-μαυσωλείου τοῦ Κωνσταντίνου². Ἡ θέση αὐτοῦ τοῦ μαυσωλείου στὴν πρώτη ἀρχιτεκτονικὴ περίοδο τῆς ἐκκλησίας δὲν προσδιορίζεται ρητὰ, ἐνῶ ἀπὸ μεταγενέστερες πηγές πληροφοροῦμαστε ὅτι στὴν τελικὴ ἰουστινιάνεια μορφή της ἡ ἐκκλησία τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων ἐπικοινωνοῦσε τόσο μὲ τὸ μαυσωλεῖο τοῦ Κωνσταντίνου, ὅσο καὶ μὲ τὸ Ἡρώο τοῦ Ἰουστινιανοῦ³. Φαίνεται ὅτι αὐτὴ ἡ διάταξη δὲν ἦταν ἀπόλυτα ἀντιληπτὴ ἀπὸ τὸν Προκόπιο, πού θεωρεῖ τὸ χῶρο ἐνιαῖο. Ἄς σημειώσουμε ὅτι γιὰ τὸν Κωνσταντῖνο Ρόδιο ἀντίθετα, ἡ διάκριση τοῦ κτηριακοῦ συμπλέγματος τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων (ναὸς + μαυσωλεῖο Κωνσταντίνου + Ἡρώο Ἰουστινιανοῦ) σὲ ἀνεξάρτητους λειτουργικὰ χῶρους εἶναι βασικὸ στοιχεῖο τῆς σκέψης του. Ἄλλωστε, καὶ στὸ τμήμα τῆς Ἐκφρασῆς του πού διασώζεται, ἡ περιγραφή τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων περιορίζεται αὐστηρὰ στὸ κύριο σῶμα τοῦ οἰκοδομήματος.

Τὰ στοιχεῖα, πού περιέχονται στὸ πρῶτο μέρος τῆς περιγραφῆς τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων ἀπὸ τὸν Προκόπιο, μποροῦν νὰ συνοψιστοῦν ὡς ἐξῆς:

1. Ὁ ναὸς εἶχε σχῆμα ἐλεύθερου σταυροῦ. Ἡ ἀνατολική, ἡ βόρεια καὶ ἡ νότια κεραία εἶχαν τὸ ἴδιο μῆκος, ἐνῶ ἡ δυτικὴ ἦταν μακρύτερη ὅσον ἀπεργάσασθαι τὸ τοῦ σταυροῦ σχῆμα⁴.

2. Στὴν τομὴ τῶν κεραίων διαμορφώθηκε τὸ θυσιαστήριο (ιερατεῖον).

3. Παράλληλα μὲ τοὺς ἐξωτερικοὺς τοίχους, κιονοστοιχία σὲ δύο στάθμες, ξεχωρίζοντας δηλαδή τὰ ὑπερῶα ἀπὸ τὸν κάτω χῶρο, διέτρεχε ὅλο τὸ ναό.

4. Στὴ στάθμη τῆς στέγης, πάνω ἀπὸ τὸ θυσιαστήριο, κατασκευάστηκε ὁ κεντρικὸς θόλος, στηριγμένος σὲ τέσσερα τόξα, σύμφωνα μὲ τὸ σύστημα στή-

1. Σύμφωνα μὲ τὴ μαρτυρία τοῦ Προκόπιου (δ.π.) πρὶν ἀπὸ τὴν ἀνακαίνιση τῆς ἐκκλησίας ἀπὸ τὸν Ἰουστινιανό, οἱ τάφοι βρίσκονταν μέσα στὸ χῶρο πού ὀνομάζει *νεών*. Στὸν ἴδιο χῶρο ὑπῆρχαν καὶ οἱ τάφοι τῶν ἀποστόλων, χωρὶς κανένα διακριτικὸ σημεῖο νὰ προσδιορίζει τὴ θέση τους. Ὁ Grabar (*Martyrium*, σελ. 60 καὶ 62) ἐπισημαίνει ὅτι στοὺς Ἀγίους Ἀποστόλους διαπιστώνεται ἐπιβίωση παλαιότερης χρήσης ὁμοτάφων ἠρώων καθὼς καὶ ἡ παλαιохριστιανικὴ συνήθεια τῆς πλήρους κάλυψης τῶν σαρκοφάγων τῶν μαρτύρων μὲ χῶμα.

2. Φιλοστόργιος, Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία, III. 2. Ὁ Φιλοστόργιος χρησιμοποιοῦν γιὰ τὴν καθαρὴ ἐκκλησία τοὺς ὄρους ἐκκλησία, ναὸς, οἶκος, τέμενος· γιὰ τὸ μαυσωλεῖο τοῦ Κωνσταντίνου χρησιμοποιοῦν τὸν ὄρο τάφος.

3. Κωνσταντίνου Πορφυρογέννητου, Περὶ Βασιλείου Τάξεως, τόμος Α' (J. Reiske), σελ. 77: ἐξέρχονται ἀμφότεροι ὁ τε βασιλεὺς καὶ ὁ πατριάρχης διὰ τῆς ἀριστερᾶς πλαγίας τοῦ θυσιαστηρίου, καὶ ἀπέρχονται ἐν τῇ σορῶ τοῦ ἁγίου Κωνσταντίνου, κάκεισε αὐξάμενοι καὶ ἄφαντες κηρὸς ἐξέρχονται καὶ ἀπέρχονται ἐν τοῖς τάφοις τῶν ἁγιοτάτων πατριαρχῶν. . . ἄφρας δὲ κάκεισε κηρὸς ὁ βασιλεὺς καὶ εὐξάμενος, εἰσέρχεται ἐν τοῖς τάφοις τῶν βασιλέων.

4. Προκόπιος, δ.π., σελ. 24, στίχοι 13 - 14.

ριξής πού χρησιμοποιήθηκε για την 'Αγία Σοφία. Στο κάτω μέρος αὐτοῦ τοῦ θόλου ἀνοίγονταν παράθυρα (θυρίδες).

5. Στὴν ἴδια στάθμη, τέσσερις θόλοι χωρὶς ἀνοίγματα κάλυπταν ἀντίστοιχα τὶς τέσσερις κεραῖες τοῦ ναοῦ¹.

Συγκρίνοντας τὴν περιγραφή τοῦ Προκόπιου μὲ τὴν περιγραφή τοῦ Εὐσέβιου, παρατηροῦμε ὅτι οἱ ἀρχιτέκτονες τοῦ Ἰουστινιανοῦ διατήρησαν στὴ γενική του μορφή τὸ παλαιότερο σχῆμα τῆς ἐκκλησίας μὲ τέσσερις ἰσάξιους χώρους, διαμορφωμένους στὶς κεραῖες, πού συγκλίνουν καὶ ἐξαίρουν τὸ κεντρικὸ Ουσιαστήριο². Ἡ οὐσιώδης διαφορὰ μεταξὺ τοῦ κωνσταντινιάνειου καὶ τοῦ μεταγενέστερου κτίσματος βρίσκεται στὶς νεωτερικὲς λύσεις πού υἰοθετοῦνται γιὰ ὀρισμένα προβλήματα στὴ στάθμη τῆς στέγης.

Μὲ βάση αὐτὴ τὴν περιγραφή καθὼς καὶ ὀρισμένα στοιχεῖα ἀπὸ τὸ «Περὶ Βασιλείου Τάξεως», ὁ Hübsch κατέληξε στὰ 1863 σὲ μιὰ πρόταση ἀποκατάστασης τοῦ μνημείου³. Τὸ σχέδιο τοῦ Hübsch χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὴν κατὰ τὸ δυνατόν πιστότερη μεταφορὰ τῶν πληροφοριῶν τοῦ Προκόπιου. Διακρίνουμε ἔτσι τὴν αὐστηρὴ συμμετρία τῶν μερῶν ὡς πρὸς τὸ κέντρο, τὴ θέση τοῦ νάρθηκα στὸ ἄκρο τῆς δυτικῆς κεραίας, σὲ τρόπο ὥστε νὰ ἐξασφαλίζεται ἡ ἐπιμήκυνσή της σὲ σχέση μὲ τὶς ὑπόλοιπες τρεῖς, τὴν κιονοστοιχία παράλληλη μὲ τοὺς ἐξωτερικοὺς τοίχους (ἀλλὰ διακοπτόμενη στὰ ἄκρα τῶν τεσσάρων κεραϊῶν). Γιὰ τὴ στήριξη τοῦ κεντρικοῦ καὶ ὑπερυψωμένου θόλου, ὁ Hübsch προτείνει σύστημα ἀπὸ τέσσερις κυλίνδρους, πού χωρὶς χρῆση τυμπάνου μποροῦν νὰ στερεώσουν θόλο σὲ ἰκανὸ ὕψος. Δεύτερο στοιχεῖο πού πρέπει νὰ ἐπισημάνουμε στὴν ἀποκατάσταση Hübsch εἶναι ὁ ἀριθμὸς τῶν πεσσῶν τοῦ οἰκοδομήματος. Ὁ Hübsch θεωρεῖ προφανῶς ἰσοδύναμα τὰ πέντε μέρη τοῦ ναοῦ, δηλαδὴ τὶς κεραῖες καὶ τὸ κεντρικὸ τετράγωνο, καὶ προτείνει τέσσερις πεσ-

1. Ὁ Krautheimer (*A Note*, σελ. 267 - 269) συγκρίνοντας τὴν περιγραφή τοῦ Προκόπιου μὲ τὶς μεταγενέστερες παραστάσεις τοῦ μνημείου σὲ μικρογραφίες, συμπεραίνει ὅτι μεταξὺ 6ου καὶ 10ου αἰ. οἱ θόλοι τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων ἀνοικοδομήθηκαν πάνω σὲ τύμπανα πού ἔφεραν ἀνοίγματα.

2. Μεγάλος ἀριθμὸς μαρτυριῶν ἐξαιρετικῆς σημασίας οἰκοδομήθηκε μεταξὺ τοῦ 4ου καὶ τοῦ 7ου αἰ. τόσο στὴ Συρία (Kal'at Sim'an καὶ Kaoussie) ὅσο καὶ στὴ Μικρασία καὶ τὴ Βαλκανική, σὲ σχῆμα ἐλεύθερου σταυροῦ. Αὐτό, σύμφωνα μὲ τὸ Grabar (*Martyrium*, σελ. 154 - 157) σημαίνει ὅτι τὸ σχῆμα αὐτὸ θεωρήθηκε ὅτι προσεδιάζε στὴν κατασκευὴ ναῶν ὅπου ὑπῆρχαν λείψανα μαρτύρων καὶ ἀγίων. Ἡ ἐπιμήκυνση τῆς δυτικῆς κεραίας ἀποδίδεται ἀπὸ τὸν G. Egger (*Bemerkungen zu den Grundrisslösungen im Byzantinischen Kirchenbau*, JÖBG 4 (1955), σελ. 88 - 89) σὲ συνδυασμὸ τῆς ἐπιμήκυνσης κωνσταντινείας βασιλικῆς μὲ τὰ ἰσομερῆ περίκεντρα κτίσματα. Ἔτσι στοὺς Ἀγίους Ἀποστόλους δίνεται ἔμφαση στὸν ἄξονα ἀνατολῆς-δύσης, ἀλλὰ παραμένει σταθερὸ τὸ κεντρικὸ σημεῖο, ὅπου συγκλίνουν ὅλα τὰ μέρη τοῦ ναοῦ.

3. Η. Hübsch, *Die Altchristlichen Kirchen*, Καρλσρούη 1863. Τὸ πλάνο τοῦ Hübsch ἀναπαράγουν ὁ Reinach (ῥ.π., σελ. 97) καὶ ὁ Wulzinger, *Apostelkirche*, πίνακας 8 (βλ. καὶ παρακάτω, σελ. 103, πίν. Α, ἀρ. 1).

σούς για τη στήριξη κάθε θόλου. Ο συνολικός αριθμός τῶν πεσσῶν εἶναι 20.

Τέλος, σχετικά με αὐτὴ τὴν περιγραφή τοῦ μνημείου παρατηροῦμε ὅτι:

α. ὁ Προκόπιος τοποθετεῖται στὸ κέντρο τῆς ἐκκλησίας, ἀπὸ ὅπου ἡ αἴσθησις τῆς ἀπόλυτης συμμετρίας τοῦ σταυρικοῦ ναοῦ ὡς πρὸς τοὺς δύο ἄξονες εἶναι πλήρης.

β. τὰ στοιχεῖα ποὺ ἀπαρτίζουν τὸ ναὸ εἶναι ἀναγνώσιμα ἀπὸ τὸν Προκόπιο μόνο σὲ ἓνα ἀρχιτεκτονικὸ ἐπίπεδο.

γ. ὁ Προκόπιος δὲν περιγράφει σύνολα οἰκοδομικῶν στοιχείων· ἀντίθετα τὸ ἐπίπεδο τοῦ ἐδάφους, οἱ δύο ἄξονες τοῦ κτηρίου δηλαδὴ, τὰ τόξα καὶ οἱ θόλοι θεωροῦνται μεμονωμένα καὶ χωρὶς μεταξύ τους σύνδεσμο.

Τὴ βάση γιὰ τὶς νεότερες, μετὰ τὸν Hübsch, προτάσεις ἀποκατάστασης τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων προσφέρουν κατὰ κύριο λόγο οἱ περιγραφές τοῦ Ρόδιου καὶ τοῦ Μεσαρίτη. Στις μαρτυρίες τῶν δύο κειμένων προστέθηκαν καὶ οἱ κατόψεις τοῦ Ἀγίου Μάρκου τῆς Βενετίας¹ καὶ τοῦ Ἀγίου Ἰωάννη τῆς Ἐφέσου, μετὰ ἀπὸ τὴν πρώτη ἤδη ἀποτύπωση τῶν ἀρχαιολογικῶν εὐρημάτων², ναῶν ποὺ εἶναι γνωστὸ ὅτι οἰκοδομήθηκαν σύμφωνα με τὸ πρότυπο ποὺ χρησιμοποιήθηκε καὶ γιὰ τοὺς Ἀγίους Ἀποστόλους. Αὐτὰ τὰ στοιχεῖα χρησιμοποιήσαν ὁ Reinach³, ὁ Wulff⁴, ὁ Heisenberg⁵ καὶ ὁ Σωτηρίου⁶, ἐνῶ ὁ Wulzinger στηρίζει τὶς λύσεις ποὺ προτείνει στὴν κάτοψη τοῦ Ἀγίου Ἰωάννη τῆς Ἐφέσου καὶ στὶς διαστάσεις καὶ τὴν κάτοψη τοῦ τζαμιοῦ τοῦ Πορθητῆ ποὺ χτίστηκε μετὰ τὸ 1461 πάνω στὰ θεμέλια τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων⁷.

1. Πρὶν ἀπὸ τὶς μεταγενέστερες προσθήκες στὸ ἀρχικὸ οἰκοδόμημα τοῦ 11ου αἰ. Ὁ S. Bettini (*L'architettura di san Marco*, Ρώμη 1946, σελ. 53 - 84 καὶ πίνακας VIII) στηρίζει τὴν πρότασις του γιὰ ἀποκατάστασις τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων κατὰ κύριο λόγο στὶς ὁμοιότητες αὐτοῦ τοῦ μνημείου μετὰ τὸν Ἅγιο Μάρκο.

2. Τὴν ὁμοιότητα μεταξύ τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων καὶ τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀγίου Ἰωάννου στὴν Ἐφεσο ἐπισημαίνει ὁ Προκόπιος (*Περὶ Κτισμάτων*, Βιβλίον Ε', παράγραφος α', σελ. 150), πρβλ. καὶ Πάτρια, σελ. 287: *Τὰ δὲ σκάριφα καὶ τὸ σχῆμα ἀπῆρε τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου ἀπὸ Ἐφέσου. Ὁ Γ. Σωτηρίου* (*Ἀνασκαφαὶ τοῦ βυζαντινοῦ ναοῦ Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου ἐν Ἐφέσῳ*, Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον 7 (1921 - 1922), σελ. 217 - 218) θεωρεῖ προγενέστερο κτίσμα τὸ ναὸ τῆς Ἐφέσου, ὅπου καὶ δοκιμάστηκε γιὰ πρώτη φορὰ ἀπὸ τοὺς ἀρχιτέκτονες τοῦ Ἰουστινιανοῦ ἡ στέγασσις ναοῦ μετὰ πέντε θόλους μεγάλων διαστάσεων. Στὸς Ἀγίους Ἀποστόλους, παρατηρεῖ ὁ ἴδιος, τελειοποιοῦνται τὰ δοκιμασμένα οἰκοδομικὰ στοιχεῖα, ὅπως ἡ συμμετρικὴ στέγασσις τῶν γωνιῶν μετὰ σταυροθόλια καὶ τὰ ἀνοίγματα πρὸς τοὺς ἄξονες τοῦ ναοῦ μετὰ τὴν χρῆσις ζυγοῦ ἀριθμοῦ κιόνων μεταξύ τῶν πεσσῶν.

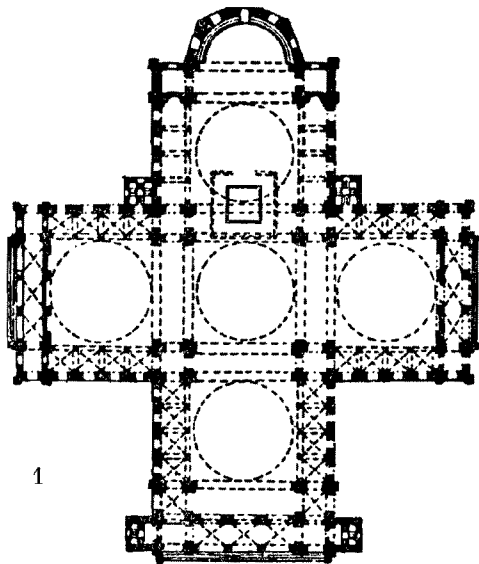
3. Βλ. παραπάνω, σημ. 98, ὑποσ. 6 καὶ πίν. Α, ἀρ. 2.

4. Βλ. παραπάνω, σελ. 98, ὑποσ. 3 καὶ πίν. Α, ἀρ. 3.

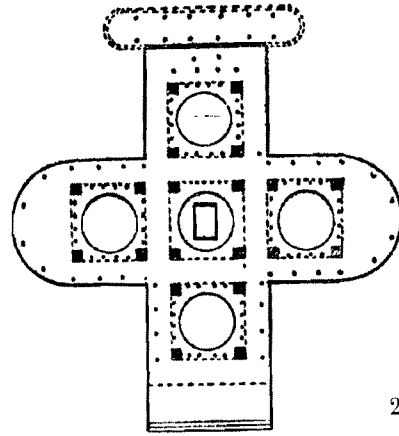
5. Heisenberg, *Die Apostelkirche*, καὶ κυρίως σελ. 120 - 134 καὶ πίν. Α, ἀρ. 4.

6. Σωτηρίου, *Ἀνασκαφαί*, σελ. 205 - 226 καὶ πίν. Γ.

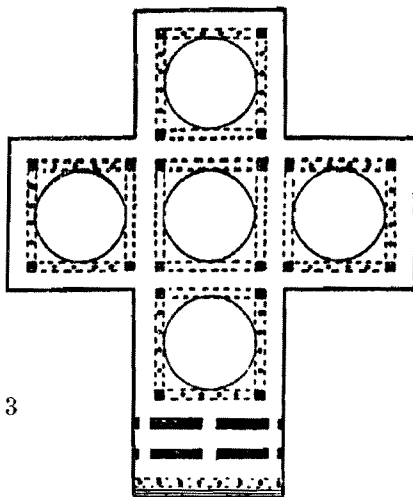
7. Wulzinger, *Apostelkirche*, σελ. 25 - 39 καὶ πίν. Δ.

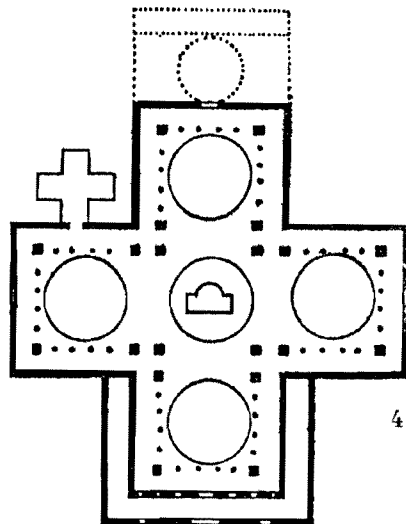
1

2

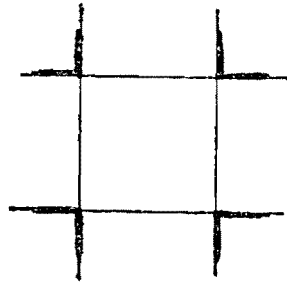

3

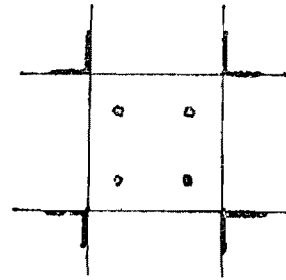

4

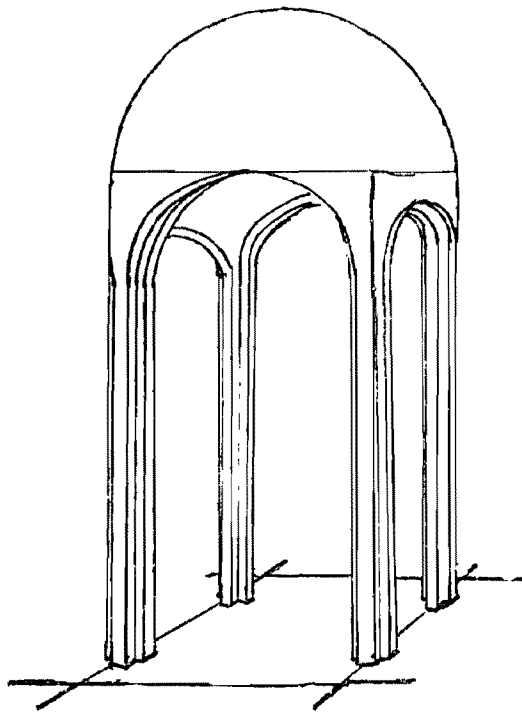
ΠΙΝΑΚΑΣ Α: Ἀποκαταστάσεις τοῦ ναοῦ τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων: 1. ἀποκατάσταση Hübseh (1863), 2. ἀποκατάσταση Reinach (1896), 3. ἀποκατάσταση Wulff (1897), 4. ἀποκατάσταση Heisenberg (1908).

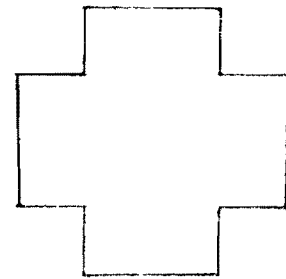
1

2

3

4

ΠΙΝΑΚΑΣ Β': Σχήματα 1, 2, 3: φάσεις τής οικοδόμησης τών 'Αγίων 'Αποστόλων σύμφωνα με τούς στίχους 548 - 573 τής 'Εκφρασης τοῦ Κωνσταντίνου Ρόδιου. Σχῆμα 4: προτεινόμενη διατομή σκέλους πεσσού.

Τὰ ἀρχαιολογικά ὅμως παράλληλα δὲν ταυτίζονται πάντα μὲ τὶς πληροφορίες τῶν φιλολογικῶν πηγῶν, ποὺ εἶναι ὅπωςδὴποτε ἐξαιρετικὰ ἀξιόπιστες καὶ ἄλλωστε ἀλληλοσυμπληρώνονται. Ἄλλὰ καὶ ἀπὸ τὰ δύο κείμενα, ἡ Ἐκφραση τοῦ Ρόδιου ἰσόρροπα μοιρασμένη ἀνάμεσα στὴν περιγραφή τῆς ἀρχιτεκτονικῆς καὶ τῶν μωσαϊκῶν τοῦ κυρίως ναοῦ¹, εἶναι ἀναλυτικότερη στὶς λεπτομέρειες τῆς οἰκοδομίας τοῦ κτηρίου καὶ ἐπομένως οὐσιαστικότερης σημασίας γιὰ τὴν ἀποκατάστασή του.

Ἡ Περιγραφή τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων ἀπὸ τὸν Κωνσταντῖνο Ρόδιο καλύπτει 102 στίχους τῆς Ἐκφρασης καὶ ἀκολουθεῖ τὶς ἀναφορὲς στὴν τοπογραφικὴ θέση τῆς ἐκκλησίας καὶ μιὰ σύντομη ἀναδρομὴ στὶς δύο μεγάλες περιόδους τῆς ἱστορίας τοῦ μνημείου.

Στοὺς τριάντα πρώτους στίχους τῆς ἀρχιτεκτονικῆς περιγραφῆς ὁ Ρόδιος ἐπιχειρεῖ μιὰ συστηματικὴ ἀνάλυση τῶν σταδίων ποὺ ἀκολούθησε ὁ ἀρχιτέκτονας στὴν κατασκευὴ τοῦ ναοῦ.

α. Χαράσσεται στὴ γῆ ἓνα τετράγωνο² (στίχοι 548 - 558).

β. Στὶς τέσσερις κορυφές τοῦ τετραγώνου χαράσσονται τέσσερις κατὰ κορυφὴν γωνίες ποὺ ἀποτελοῦν καὶ τὶς βάσεις γιὰ τὶς γενέσεις τῶν κεραιῶν³ (πίν. Β, σχ. 1, στίχοι 559 - 561).

γ. Ἀνεγείρονται τέσσερις πεσσοὶ ἀντίστοιχοι μὲ κάθε μιὰ ἀπὸ τὶς παραπάνω γωνίες (πίν. Β, σχ. 2, στίχοι 562 - 564).

δ. Οἱ πεσσοὶ αὐτοὶ πρόκειται νὰ στηρίζουν τὰ τόξα (ἀψίδες) καὶ τὸ θόλο.

1. Ἡ περιγραφή τῶν μωσαϊκῶν καλύπτει τοὺς στίχους 751 - 981. Περιλαμβάνονται: 1. Εὐαγγελισμός, 2. Γέννηση, 3. Προσκύνηση τῶν μάγων, 4. Ὑπαπαντή, 5. Βάπτισμα, 6. Μεταμόρφωση, 7. Θαῦμα ἐν Ναῖν, 8. Ἀνάσταση τοῦ Λαζάρου, 9. Εἴσοδος στὰ Ἱεροσόλυμα, 10. Προδοσία τοῦ Ἰούδα, 11. Σταύρωση. Πληρέστερη εἶναι ἡ περιγραφή τοῦ Μεσαρίτη, Heisenberg, *Die Apostelkirche*, σελ. 172 - 268. Γιὰ τὴ σχέση τῶν περιγραφῶν τοῦ Ρόδιου μὲ ὀρισμένα ἐπιγράμματα τῆς Παλατινῆς Ἀνθολογίας, βλ. A. Salač, *Quelques épigrammes de l'Anthologie Palatine et l'iconographie byzantine*, Bsl 12 (1951), σελ. 12 - 25. Τελευταία χρονολογικὰ ἢ μελέτη τῆς Ann Warton Epstein, *The Rebuilding and Redecoration of the Holy Apostles in Constantinople. A Reconsideration*, Greek Roman and Byzantine Studies 23/1 (1982), σελ. 79 - 92. Βλ. ἀκόμη καὶ H. Maguire, *Art and Eloquence in Byzantium*, Princeton - New Jersey 1981, σελ. 101.

2. Γιὰ τὸν ὄρισμό ποὺ περιέχεται στοὺς στίχους 554 - 556, βλ. παρακάτω, σελ. 119. Σημειώνουμε ἐδῶ ὅτι μὲ τὸν ὄρο κύβο ὁ Ρόδιος ἐννοεῖ τὸ «τετράγωνο», πρβλ. καὶ Heisenberg, *Die Apostelkirche*, σελ. 121 ὑποσ. 1. Βλ. στὸ Παράρτημα (σελ. 123 - 125) τὴν ἀνατύπωση τοῦ κειμένου τοῦ Ρόδιου ἀπὸ τὴν ἔκδοση Legrand.

3. Σωτηρίου, Ἀνασκαφαί, σελ. 207. Ἀντίθετα, ὁ Heisenberg (ὁ.π., σελ. 124) θεωρεῖ ὅτι οἱ γωνίες ἀναφέρονται στοὺς πεσσούς. Ὁ Wulff (*Die Sieben Wunder*, σελ. 322) ἀντιστρέφει τὴ σύνταξη καὶ ὑποθέτει ὡς ἀντικείμενο τοῦ ρήματος πῆσσει τὴν αἰτιατικὴ ἐμβόλους. Σύμφωνα μὲ τὸν ἴδιο (ὁ.π.), ἡ λέξη ἐμβολος εἶναι θηλυκοῦ γένους καὶ σ' αὐτὴν ἀναφέρεται τὸ διπλᾶς ἀπάσας τοῦ στίχου 561.

Κάθε τόξο αντιστοιχεί σε μιὰ πλευρὰ τοῦ τετραγώνου¹ (στίχοι 565 - 569).

ε. Αὐτὴ ἡ μονάδα (τετράγωνη βάση, τέσσερις πεσσοὶ ποὺ ἐνώνονται με τὸξα καὶ στηρίζουν ἡμισφαιρικὸ θόλο, πίν. Β, σχ. 3), ἐπαναλαμβάνεται πρὸς τὶς κατευθύνσεις τῶν τεσσάρων σημείων τοῦ ὀρίζοντα. Τὰ σημεῖα καθορίζονται καὶ ἀπὸ τὶς πλευρὰς τοῦ ἀρχικοῦ τετραγώνου (στίχοι 570 - 573).

ς. Ἡμισφαιρικοὶ θόλοι καλύπτουν καὶ τὰ πέντε τετράγωνα, ἰσάριθμοι μετὰ τὶς στεφάνες ποὺ δημιουργοῦνται ἀπὸ τὴ σύνδεση τῶν λοφίων² (στίχοι 574 - 575).

ζ. Τὸ ὅλο οἰκοδόμημα ἀποκτᾷ σχῆμα σταυροῦ (στίχος 576).

Στὴ συνέχεια ὁ Ρόδιος ἐξαίρει τὴν ὁμαλὴ διαδοχὴ τῶν οἰκοδομικῶν στοιχείων κατὰ εἶδος, δηλαδὴ τὴν ἔνωση τῶν τόξων, τῶν κυλίνδρων³, τῶν πεσσῶν καὶ τῶν λοφίων (στίχοι 577 - 581), ἀναφέρεται στὴ στήριξη τῶν πεσσῶν με κρηπίδες⁴ (στίχοι 582 - 588) καὶ ἀριθμεῖ τοὺς πεσσούς ποὺ ἔχουν ἀνεγερθεῖ στὸ ἐπίπεδο τοῦ ἐδάφους· μετᾶ συνολικὰ 16 τετρασκελεῖς πεσσούς καὶ ἰσάριθμα τόξα, δὲν συγκαταλέγει ὅμως πεσσούς ποὺ ἔχουν τοποθετηθεῖ στὶς ἄκρες τῶν κεραιῶν, ἀνατολικά, δυτικά, βόρεια καὶ νότια (στίχοι 589 - 601). Μετὰ ἀπὸ μιὰ τελευταία διαπίστωση (στίχοι 602 - 604) ὅτι ὁ ἀρχιτέκτονας, σύμφωνα μετὰ τὰ ὅσα προηγοῦνται, πέτυχε νὰ δώσει στὸ οἰκοδόμημά του τὸ ποθούμενο κυβικὸ σχῆμα⁵. ὁ Ρόδιος ἐγκαταλείπει τὸ ἐπίπεδο τοῦ ἐδάφους καὶ ἀρχίζει τὴν περιγραφή τῶν ὑπερώων.

Στὰ ὑπερώα, τετρασκελεῖς πεσσοὶ ἀντίστοιχοι μετὰ ἐκείνους ποὺ βρίσκονται στὴν πρώτη στάθμη στηρίζουν τὰ τόξα ποὺ φέρουν τὸν ἡμισφαιρικὸ κεντρικὸ θόλο (στίχοι 603 - 610). Ὑστερα, ἀκολουθώντας πάντα τὴ διάταξη τῶν κάτω

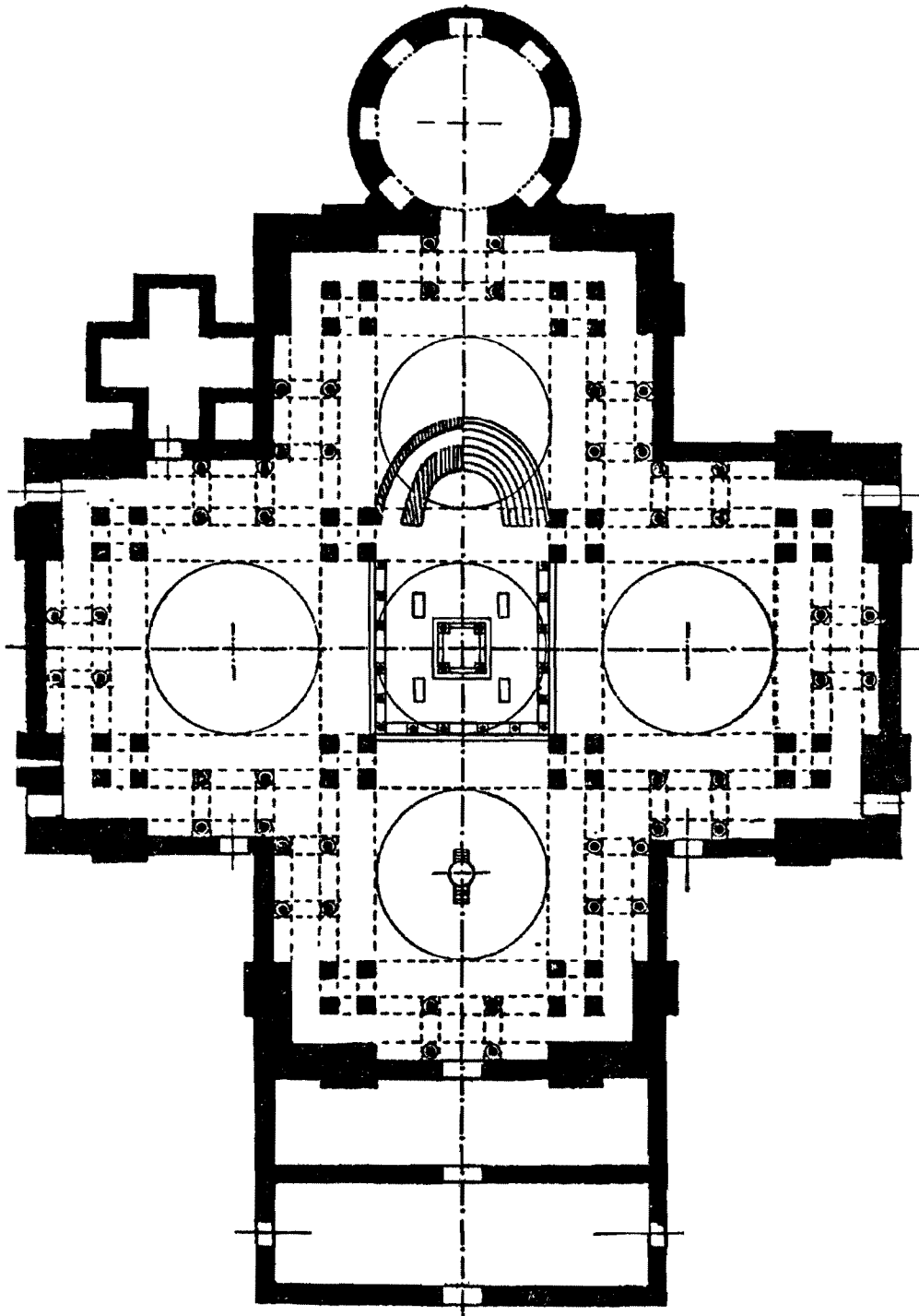
1. Γιὰ τὴν ἐρμηνεία τῆς λέξης *μισόμπαλος* = τετράγωνο, βλ. *Reinach, Com-mentaire*, σελ. 95 καὶ ὑποσ. 5.

2. Μεταφράζω τὴ λέξη *σφενδόνη* ὡς «στεφάνη», σύμφωνα μετὰ τὸ νόημα τοῦ κειμένου, πρβλ. καὶ *Heisenberg*, ὁ.π., σελ. 125. Ὁ *Reinach* (ὁ.π., σελ. 96) καὶ ὁ *Wulff* (ὁ.π., σελ. 323) ἐρμηνεύουν τὴ *σφενδόνη* ὡς *Zwieckelgewölbe*. Γιὰ μιὰν ἄλλη ἐρμηνεία τῆς λέξης ὡς *arc doubleau* βασισμένη στὸ Χρονικὸ τῶν Κυθῆρων τοῦ Χειλᾶ (15ος αἰ.), βλ. *Α. Ὀρλάνδου*, *Σφενδόνη*, *ΕΓΒΣ* 28(1958), σελ. 401 - 402. Μεταφράζω ὡς «λοφία» τὴν ἔκφραση τοῦ Ρόδιου, στ. 580: *σφαῖραν ἡμίτητον οἶαπερ λόφον*, σημειώνοντας ὅτι ὁ ἡμισφαιρικὸς θόλος ὀνομάζεται ἀπὸ τὸ Ρόδιο πάντοτε «σφαῖρα» (στ. 565, 574, 610, 625). Ἐπιπλέον στοὺς στίχους 577 - 581 ὁ Ρόδιος ἀναφέρεται σὲ μιὰν ἐνδιάμεση ζώνη, ἀνάμεσα στὴν κάτω (βάσεις τῶν πεσσῶν) καὶ τὴν ἀνώτερη (θόλοι). Ἀντίθετα, ὁ *Reinach* (ὁ.π.) καὶ ὁ *Wulff* (ὁ.π., σελ. 324) θεωροῦν ὅτι οἱ ἡμίτητοι σφαῖρες εἶναι ἀκριβῶς οἱ ἡμισφαιρικοὶ θόλοι. Οὔτε ὅμως καὶ ὡς ἡμιχώνια μποροῦμε νὰ μεταφράσουμε τὶς *ἡμίτητους σφαῖρας*, ἀφοῦ ἀπὸ τὸν *Προκόπιο* δηλώνεται ρητὰ ὅτι ἡ στήριξη τοῦ κεντρικοῦ θόλου τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων ἦταν ὅμοια μετὰ ἐκείνη τῆς Ἁγίας Σοφίας.

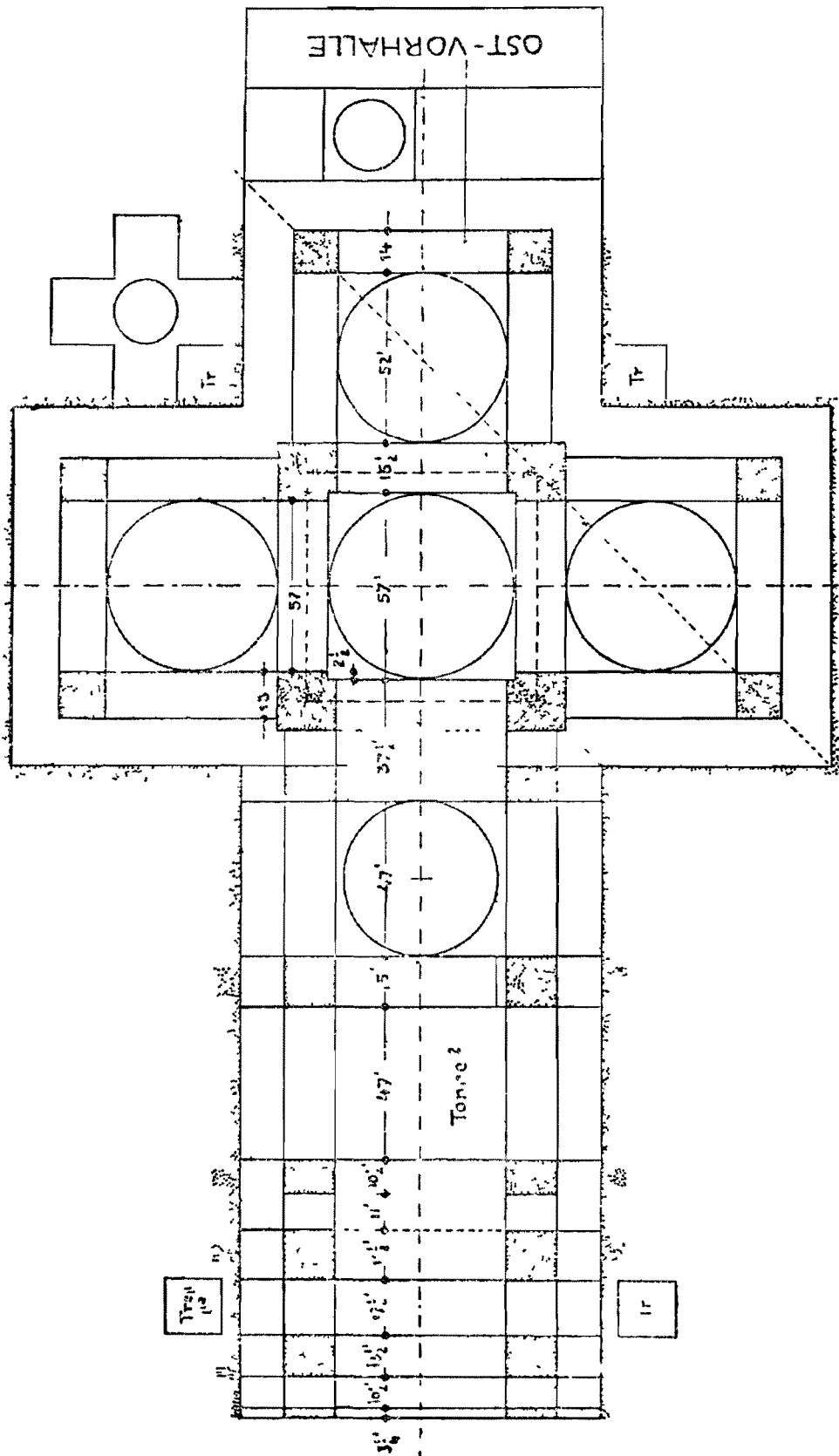
3. Ὁ *Wulff* (*Die Sieben Wunder*, σελ. 324) δίνει στὸν *κύλινδρο* τὴν τρέχουσα ἔννοια. Ἀντίθετα, ὁ *Σωτηρίου* (*Ἀνασκαφαί*, σελ. 208 ὑποσ. 3) θεωρεῖ ὅτι οἱ ὄροι *ἀψίδες* καὶ *κύλινδροι* ἐναλλάσσονται ἀδιάκριτα, δηλώνοντας πάντα τὰ τόξα.

4. Σχόλια στὸ σύστημα κρηπίδων κάνει ὁ *Σωτηρίου* (*Ἀνασκαφαί*, σελ. 209).

5. Γιὰ τὴν ἐρμηνεία αὐτῶν τῶν στίχων, βλ. παρακάτω, σελ. 114 - 115, 119.

ΠΙΝΑΚΑΣ Γ: Ἀποκατάσταση ναοῦ τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων: Σωτηρίου (1922).

ΠΙΝΑΚΑΣ Δ 'Αποκατάσταση ναού τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων Wulzinger (1932).

τετρασκελών πεσσών, άλλοι πεσσοί παράλληλοι με τους έξωτερικούς τοίχους περιτρέχουν τὸ ναὸ καί, συνδεδεμένοι μεταξύ τους, σχηματίζουν τόξα. Πάνω σ' αὐτὰ τὰ τόξα καὶ στὴν κυκλική στεφάνη ποὺ δημιουργοῦν ὁ ἀρχιτέκτονας στήριξε τοὺς θόλους (στίχοι 611 - 625), ἀπὸ τοὺς ὁποίους ὁ κεντρικός, ὅπου πρόκειται νὰ ἀπεικονιστεῖ ὁ Παντοκράτορας, εἶναι ὑψηλότερος (στίχοι 626 - 630).

Τέλος, ὁ Ρόδιος περιγράφει τὴν κιονοστοιχία, ποὺ διαχωρίζει τὰ κλίτη τῶν κεραιῶν καὶ ὀριοθετεῖ τὴ στοὰ (ἔμβολο) τοῦ ναοῦ. Ἡ κιονοστοιχία ἀριθμεῖ 48 κίονες, διαμοιρασμένους ἰσάριθμα στὶς τέσσερις κεραῖες. Ἴσως ἀριθμὸς κίωνων σχηματίζει ἀντίστοιχη στοὰ στὰ ὑπερῶα (στίχοι 703 - 724).

Παρ' ὅλο ὅτι ἡ προσπάθεια τοῦ Ρόδιου νὰ διαρθρώσει ὀρθολογιστικά τὴν περιγραφή καὶ νὰ ἀκολουθήσει αὐστηρὸ πρόγραμμα εἶναι φανερή, ἡ διάθεσή του προδίδεται συχνὰ ἀπὸ τὴν ἐπιλογή τοῦ λεξιλόγιου ποὺ χρησιμοποιεῖ καθὼς καὶ ἀπὸ τὴν ἀδέξια πολλὲς φορές διατύπωσή του. Δύο τουλάχιστον σημεῖα τῆς περιγραφῆς θέτουν πάντοτε προβλήματα σὲ ὄσους θέλησαν νὰ ἀποκαταστήσουν τὸ μνημεῖο.

Τὸ πρῶτο ἀφορᾷ τὴ θέση καὶ τὴ μορφή τῶν τεσσάρων πεσσῶν τοῦ ἀρχικοῦ τετραγώνου. Ἡ διατύπωση τοῦ Ρόδιου (στίχοι 562 - 563):

*πήσσει δὲ πινσοὺς τετραρίθμους ἐξίσης
τῶν ὄνπερ εἶπον γωνιῶν κατ' ἐμβόλους*

δὲν βοηθεῖ τὸν ἀκριβῆ προσδιορισμὸ τῆς θέσης τῶν πεσσῶν. Ἡ λύση ποὺ προτείνεται ἀπὸ τὸ Σωτηρίου καὶ ποὺ βασιζέται στὶς ὁμοιότητες τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων με τὸν Ἅγιο Ἰωάννη τῆς Ἐφέσου φαίνεται ἡ πιὸ πιθανή: οἱ πεσσοὶ δὲν συνδέονταν με τὸν ἐξωτερικὸ τοῖχο, ἀλλὰ βρισκόνταν σὲ κάποια ἀπόσταση ἀπὸ αὐτόν¹.

Ἡ μορφή τῶν πεσσῶν προσδιορίζεται ἀπὸ τὸ στίχο 564:

τετρασκελεῖς τε τετραπλοῦς τῇ συνθέσει

Ὁ Σωτηρίου ὑποθέτει ὅτι, ἐνῶ στὸ ναὸ τῆς Ἐφέσου οἱ πεσσοὶ εἶναι συμπαγεῖς, στὸ μεταγενέστερο οἰκοδόμημα τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων ὁ ἀρχιτέκτονας διέλυσε τοὺς πεσσοὺς σὲ τέσσερα σκέλη γιὰ νὰ ἐπιτύχει ἔτσι ἀρτιότερο αἰσθητικὰ ἀποτέλεσμα². Ἄν ὅμως ἡ ἀντοχή στήριξης τοῦ πεσσοῦ εἴτε διαλελυμένου εἴτε συμπαγοῦς μένει ἀναλλοίωτη, τὸ ὀπτικὸ ἀποτέλεσμα διαφέρει πολὺ ἀνάμεσα στὶς δύο λύσεις. Ἡ μέτρια ἱκανότητα τοῦ Ρόδιου νὰ διακρίνει τὸ τε-

1. Σωτηρίου, ὁ.π., σελ. 208.

2. Σωτηρίου, ὁ.π., σελ. 208 καὶ 217 - 218.

χνικό από το καλλιτεχνικό, δὲν εἶναι βέβαιο ὅτι θὰ τοῦ ἐπέτρεπε νὰ ἀντιληφθεῖ πλήρως καὶ νὰ περιγράψει μὲ ἀκρίβεια ὡς ἐνιαῖο σῶμα τὸ διαλελυμένο πεσσοῦ. Εἶναι, λοιπόν, νομίζω εὐλογο νὰ ὑποθέσουμε ὅτι, καὶ ἂν ἀκόμη οἱ πεσσοὶ τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων ἦταν διαλελυμένοι σὲ τέσσερα σκέλη, ὅπως ἐκεῖνοι τοῦ Ἁγίου Μάρκου, ὁ Ρόδιος ἀριθμεῖ κάθε σκέλος χωριστὰ ὡς ἐνιαῖο πεσσοῦ. Ἡ ἔκφραση *τετρασύνθετος* ἀναφέρεται στὴν κατασκευὴ κάθε σκέλους, πού ἔδινε, φαίνεται, τὴν ἐντύπωση ἑνώσεως τεσσάρων ἀνεξάρτητων, ἀλλὰ ἴσων κάθετων στοιχείων. Γιὰ νὰ δικαιολογήσουμε, τέλος, τὴν ἔκφραση *τετρασκελῆς* πρέπει νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ἡ διατομὴ κάθε σκέλους εἶχε τὴ μορφή τοῦ πίν. Β, σχ. 4.

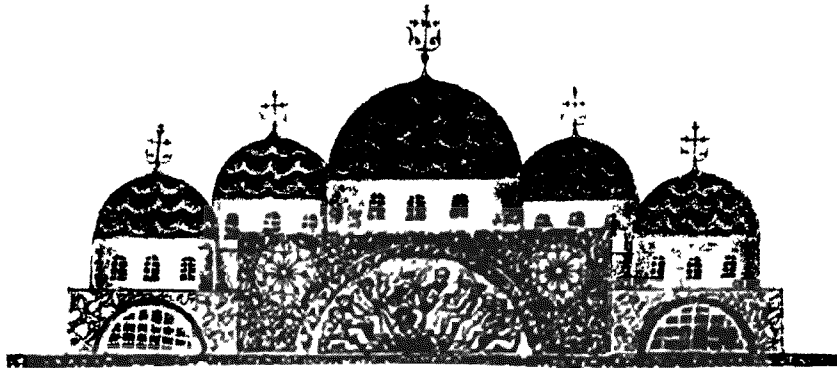
Τὸ δεύτερο δύσκολο σημεῖο τῆς περιγραφῆς ἀφορᾷ τὴν ἀρίθμηση τῶν πεσσοῦν, ὅπως διατυπώνεται στοὺς στίχους 594 - 601. Γιὰ νὰ ἐρμηνεύσει τὸν ἀριθμὸ 16, πού ἀναφέρεται ρητὰ ἀπὸ τὸ Ρόδιο, ὁ Σωτηρίου, πού καταλήγει ἄλλωστε σὲ μιὰ κάτοψη ὅπου οἱ τέσσερις κεραῖες φέρουν δύο μόνο πεσσοὺς ἐνῶ γιὰ τὴ στήριξη τῶν παράπλευρων θόλων χρησιμοποιοῦνται καὶ οἱ πεσσοὶ τοῦ κεντρικοῦ τμήματος (πίν. Γ), ὑποθέτει ὅτι ὁ συγγραφέας συγκαταλέγει στὴν ἀρίθμηση τοῦ δύο φορῆς τοὺς κεντρικοὺς πεσσοὺς¹. Ἐννοεῖ δηλαδὴ ὅτι ἀφοῦ καταμετρήθηκαν οἱ 22 πεσσοὶ ὅλου τοῦ οἰκοδομήματος (σύμφωνα μὲ τὴν προτεινόμενη ἀπὸ τὸν ἴδιο κάτοψη), πού γιὰ τὸ Ρόδιο ἀντιστοιχοῦσαν στίς τέσσερις κεραῖες, προστέθηκαν ξεχωριστὰ οἱ τέσσερις κεντρικοὶ πεσσοὶ. Ἀντίθετα, ὁ Reinach, ὁ Wulff καὶ ὁ Heisenberg θεωροῦν τοὺς πεσσοὺς συμπαγεῖς, τοποθετοῦν τέσσερις γιὰ τὴ στήριξη κάθε θόλου (πίν. Α, ἀρ. 2, 3, 4) καὶ ὑποθέτουν ὅτι στὸ στίχο 594 ὁ Ρόδιος καταμετρᾷ μόνο τοὺς πεσσοὺς τῶν τεσσάρων κεραϊῶν πού εἶναι πράγματι 16. Σ' αὐτὴν τὴν ὑπόθεση ὁδηγοῦνται, θεωρώντας ὅτι ὁ Ρόδιος ἀναφέρεται ἐδῶ ἀποκλειστικὰ στίς τέσσερις κεραῖες, ἀφοῦ παραπάνω (στίχοι 562 κέξ.) ἔχει ἐξαντλήσει τὴν περιγραφὴ τοῦ κεντρικοῦ τετραγώνου².

Ἀπὸ τὴν πρόταση Σωτηρίου συγκρατοῦμε τὴν ἔμμεση παρατήρησή του, ὅτι ὁ Ρόδιος δὲν ἀριθμεῖ βασισμένους σὲ αὐτοψία, ἀλλὰ σὲ κάποιον θεωρητικό, ἰδεατὸ σχῆμα. Οἱ προτάσεις τοῦ Reinach, τοῦ Wulff καὶ τοῦ Heisenberg δίνουν μεγάλη σημασία στὴ λογικὴ τοῦ κειμένου, παραβλέπουν ὅμως τὸ γεγονός ὅτι μόνον οἱ 30 πρῶτοι στίχοι τῆς περιγραφῆς διαρθρώνονται συστηματικὰ, ἐνῶ στὸ ὑπόλοιπο μέρος ὁ Ρόδιος συγγέει τοὺς χώρους³. Τὸ πρόβλημα ὅμως σχετίζεται ἄμεσα μὲ κάθε προσπάθεια ἀναπαράστασης τοῦ μνημείου. Οἱ δώδεκα

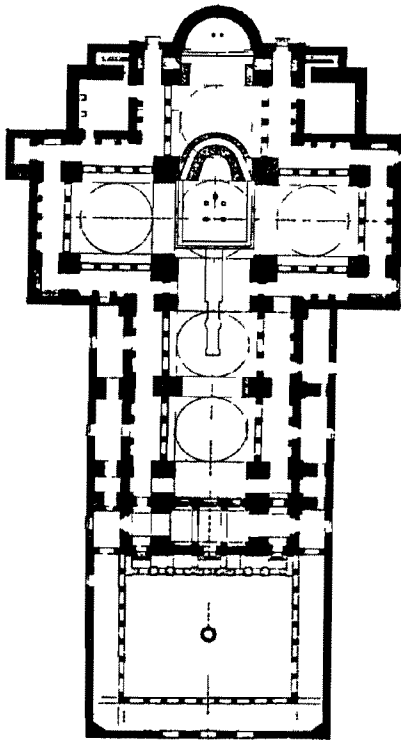
1. Σωτηρίου, ὁ.π., σελ. 210.

2. Reinach, *Commentaire*, σελ. 48. — Wulff, *Die Sieben Wunder*, σελ. 324, Heisenberg, *Die Apostelkirche*, σελ. 122.

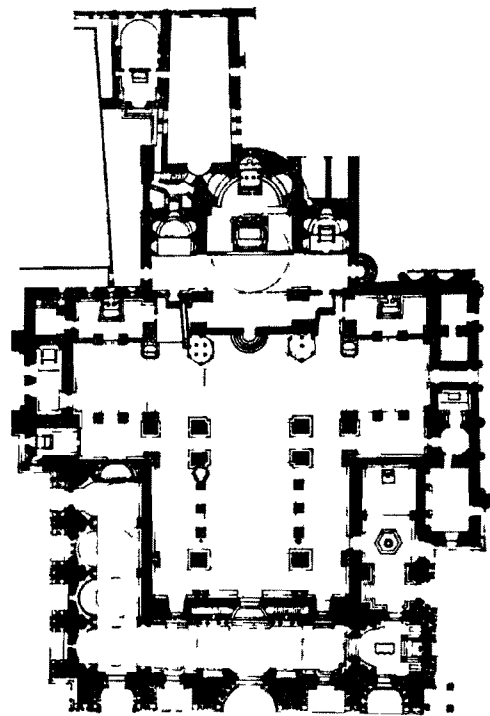
3. Δὲν εἶναι πάντα σαφὲς ἂν οἱ διαχωρισμοὶ σὲ ἐνότητες πού ἐπιχειροῦνται ἀπὸ τὸ Ρόδιο ἀναφέρονται σὲ σύνολα διαφορετικῶν στοιχείων, ὅπως στοὺς πρῶτους τριάντα στίχους, ἢ σὲ ὁμοειδῆ στοιχεῖα κατὰ ζῶνες. Ἔτσι, π.χ. ἡ μετάβαση ἀπὸ τοὺς πεσσοὺς στὰ τόξα, στίς στεφάνες, στοὺς θόλους (στίχοι 605 κέξ.) δηλώνει ἰκανότητα γενίκευσης. Κατόπιν

1

2

3

ΠΙΝΑΚΑΣ Ε 1. Οι "Άγιοι Άπόστολοι" Όμιλίες Ιωάννη Κοκκινόβαφου, 12ος αι. (Vaticanus graecus, 1162, fol. 2). 2. Ναι μορφολογικά και οικοδομικά ομοιοι με τους Άγιους Άποστόλους α. "Άγιος Ιωάννης Θεολόγος στην Έφεσο (Keil, 1930), β "Άγιος Μάρκος στη Βενετία (Demus, 1960)

πεσσοί που προτείνει ο Σωτηρίου, ακολουθώντας τη διάταξη των πεσσών της Ἐφέσου, υποδηλώνουν ἀρίθμηση τῶν τεσσάρων σκελῶν ὡς ἐνιαίων πεσσῶν, πράγμα που ὅπως εἶδαμε παραπάνω πρέπει μᾶλλον νὰ ἀποκλειστεῖ. Ἐπὶ πλέον ὁ Σωτηρίου δὲν προτείνει καμιά λύση στὸ πρόβλημα τῆς ὕψωσης τοῦ κεντρικοῦ θόλου περισσότερο ἀπὸ ὅ,τι τῶν παράπλευρων¹. Ἀντίθετα, οἱ 20 πεσσοί που προτείνονται ἀπὸ τοὺς ὑπόλοιπους ἐρευνητές, ἐφόσον θεωρηθεῖ ὅτι μεταξὺ τοῦ κεντρικοῦ τμήματος καὶ τῶν κεραιῶν δημιουργοῦνται τέσσερις κύλινδροι, ἐπιτρέπουν τῇ στήριξη ὑψηλότερου κεντρικοῦ θόλου². Σημειώνουμε ἀκόμη ὅτι τὸν 60 αἰ. ἡ χρήση τυμπάνου σὲ ἡμισφαιρικό θόλο εἶναι ἄγνωστη. Στὰ παραπάνω στοιχεῖα πρέπει νὰ προσθέσουμε καὶ τρεῖς μικρογραφίες τοῦ Μηνολόγιου τοῦ Βασιλείου Β', ὅπου ἀπεικονίζεται ἀντίστοιχα ἡ μετακομιδὴ στοὺς Ἁγίους Ἀποστόλους τῶν ὁστῶν τῶν ἀποστόλων Τιμόθεου καὶ Λουκᾶ καὶ τοῦ πατριάρχη Ἰωάννη Χρυσόστομου³. Καὶ στὶς τρεῖς μικρογραφίες εἰκονίζονται τέσσερις (ἢ πέντε) θόλοι, ἀπὸ τοὺς ὁποίους ὁ κεντρικὸς εἶναι ἐμφανῶς ὑψηλότερος καὶ φέρει ἀνοίγματα στὸ κάτω μέρος του. Μεταξὺ ὅμως τῶν παράπλευρων καὶ τοῦ κεντρικοῦ θόλου παρατηροῦμε ὅτι δὲν παρεμβάλλεται κανένα οἰκοδομικὸ στοιχεῖο. Μὲ ὅλες τὶς ἐπιφυλάξεις, που ἐπιβάλλει ἡ σχέση πρωτότυπου καὶ ἀναπαράστασής του στὴ μεσαιωνικὴ εἰκονογραφία, μποροῦμε, νομίζω, νὰ ἀποκλείσουμε τὴ χρήση κυλίνδρων μεγάλων διαστάσεων γιὰ τὴ στήριξη τοῦ κεντρικοῦ θόλου. Ἡ ἀνύψωση μπορεῖ νὰ ἐπιτευχθεῖ ἂν δεχθοῦμε ὅτι τὰ τέσσερα κεντρικὰ σκέλη τῶν πεσσῶν ὑψώνονται περισσότερο ἀπὸ ὅ,τι τὰ παράπλευρα καὶ δίνουν ἔτσι δυνατότητα μεγαλύτερης ὠθησης τοῦ κεντρικοῦ θόλου⁴. Τὸ κενὸ που δημιουργεῖται μεταξὺ τῶν πραγματικῶν σκελῶν (πεσσῶν) καὶ τῶν 16 τῆς ἀρίθμησης τοῦ συγγραφέα καλύπτεται, ἂν δεχθοῦμε ὅτι ἡ ἀριθμητικὴ τοῦ Ρόδιου σχετίζεται ἄμεσα μὲ τὶς θεωρητικὲς καὶ συμβολικὲς ιδιότητες τῶν ἀριθμῶν.

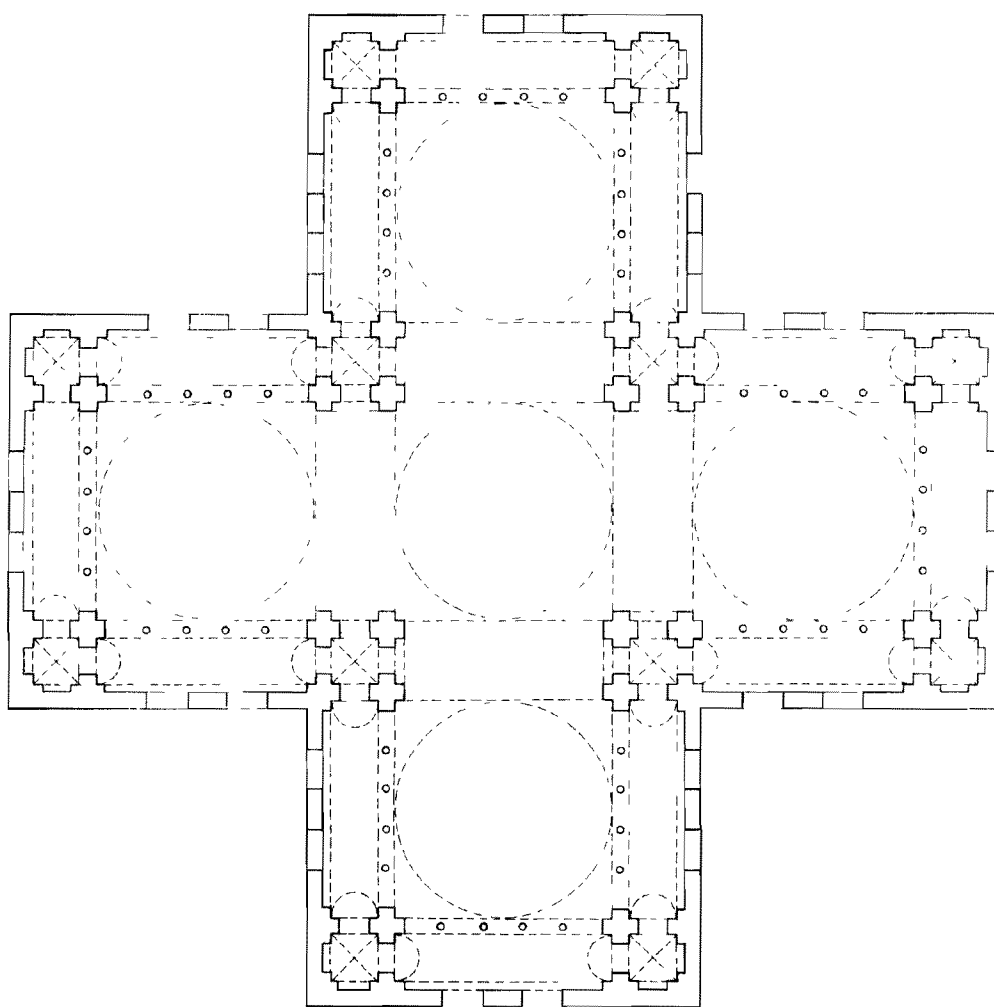
ὅμως, στοὺς στίχους 646 - 702, που ἀφοροῦν τὰ ὑλικά οἰκοδομῆς, κίονες καὶ μαρμαροθετήματα, ὁ Ρόδιος ἐπανέρχεται στὴν περιγραφή μεμονωμένων στοιχείων, χωρὶς μεθοδικὴ τοποθέτησή τους στὸ χῶρο.

1. "Ὅτι ὁ κεντρικὸς θόλος ἦταν ὑψηλότερος ἀπὸ τοὺς ἄλλους τέσσερις, διατυπώνεται σαφῶς στὸ στίχο 626: *πλὴν τὴν μέσην προῦχειν τε δεσπόζειν θ' ὄλων*.

2. Γιὰ τὴ στήριξη ὑψηλοῦ θόλου αὐτὴ τὴν ἐποχὴ γίνεται ἐπιλογή κυρίως μεταξὺ τεσσάρων κυλίνδρων καὶ ἡμιθολίων. Σύμφωνα μὲ τὸ κείμενο τοῦ Προκόπιου (βλ. παραπάνω, σελ. 98) θὰ μπορούσαμε νὰ ὑποθέσουμε ὅτι καὶ στοὺς Ἁγίους Ἀποστόλους, ὅπως στὴν Ἁγία Σοφία, χρησιμοποιήθηκαν ἡμιθόλια. Νομίζω ὅμως ὅτι οἱ ὁμοίότητες τῶν δύο μνημείων, που ὑπαινίσσεται ὁ Προκόπιος, περιορίζονται στὴ στήριξη θόλων μεγάλων διαστάσεων σὲ ἐλεύθερα τόξα.

3. Krautheimer, *A Note*, σελ. 267 καὶ πίνακες I, II, III.

4. Μεταξὺ μεσαίου κλίτους κάθε κεραιᾶς καὶ ἐξωτερικῶν τοίχων παρεμβάλλεται στοᾶ, στεγασμένη μὲ κυλίνδρους, στίχος 722: *τὴν τῆς στοᾶς φέροντας εὐγυρον στέγην*. Αὐτοὶ οἱ κύλινδροι ἐνώνονταν μὲ ἀπαράμιλλη τέχνη (στίχος 578), προφανῶς μὲ σταυροθόλια που ἀποτελοῦν καὶ μορφολογικὸ νεωτερισμὸ.

ΠΙΝΑΚΑΣ ΣΤ: Προτεινόμενη κάτοψη τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων σύμφωνα με τὸ ποίημα τοῦ Κωνσταντίνου Ρόδιου.

Υποθέτω, επομένως, ότι ο Ρόδιος αναλύει τον αριθμό 16 στον πολλαπλασιασμό του 4×4 , όπως άλλωστε αναφέρεται στο στίχο 591, ή στον πρώτο κυβικό αριθμό 2^3 . Τόσο όμως το 2 όσο και το 4 αποτελούν από παλαιότατη εποχή αντικείμενα θεωρητικών αναζητήσεων, σε γεωμετρικό και σε συμβολικό επίπεδο.

Η γεωμετρική ιδιότητα του 2, ως αριθμού που όρίζει το πρώτο διαστατό, δηλαδή, τη γραμμή, διατυπώνεται με σαφήνεια από τον Εὐκλείδη¹. Όσο για τις συμβολικές ιδιότητες του ίδιου αριθμού, αυτές αποτελούν έναν εύρυστατα διαδεδομένο κοινό τόπο με πανάρχαια καταγωγή. Περισσότερο όμως από τις ιδιότητες του δύο, σημασία φαίνεται ότι έχουν για το Ρόδιο οι ιδιότητες του αριθμού 4. Τις διατυπωμένες αξιωματικά ιδιότητες από τη σχολή του Πυθαγόρα επαναλαμβάνουν και διευρύνουν οι νεοπλατωνικοί φιλόσοφοι, που με τη σειρά τους επηρεάζουν τους πρώιμους και μεταγενέστερους χριστιανούς συγγραφείς. Σημειώνουμε ακόμα την άρρηκτη σχέση μεταξύ του αριθμού και της γεωμετρικής ή στερεομετρικής απεικόνισης του, που επανέρχεται σταθερά σε κείμενα μαθηματικά ή και ποικίλου ενδιαφέροντος. Βασική ιδιότητα του τέσσερα είναι ότι προέρχεται, συντίθεται και «φέρει εν εαυτῷ» τον πολλαπλασιασμό ή την πρόσθεση με τον εαυτό του, του πρώτου ἄρτιου αριθμού, δηλαδή του δύο ($2 \times 2 = 4$ και $2 + 2 = 4$)². Η αρχή αυτή περιπλέκεται αργότερα, όταν για να θεμελιωθεί χρησιμοποιείται μιὰ παράδοξη αριθμητική διαδικασία. Έτσι, π.χ. στα Σχόλια του Πρόκλου και του Φιλόππου στην Ἀριθμητική του Νικομάχου Γεράσων ο αριθμός 4 ονομάζεται ἐνεργεία πρώτος τετράγωνος και γίνεται βάση για την αναγωγή στο τετράγωνο κάθε αριθμού³. Ἀλλά και ἡ δεκάδα, ἀρχὴ τῆς ἀριθμητικῆς συνέχειας ὡς τὸ ἄπειρο, βασίζεται στὸν ἀριθμὸ 4, ἀφοῦ, ἂν στὸ 4 προστεθοῦν οἱ ἀριθμοὶ ἀπὸ τὴ μονάδα ὡς τὸ τρία, καταλήγουμε στὸ 10 ($4 + 1 + 2 + 3 = 10$)⁴. Ὁ τέσσερα εἶναι ἀκόμα ὁ ἀριθμὸς ποὺ ἐνυπάρχει στὸ 30 (ἄθροισμα τῶν τετραγώνων τῶν πρώτων τεσσάρων ἀριθμῶν: $1^2 + 2^2 + 3^2 + 4^2 = 30$), ποὺ ἀποτελεῖ τὸν κύκλο τοῦ μήνα⁵. Ἀπὸ τὸν ἴδιο ἀριθμὸ ἀπορρέει κάθε μορφή τοῦ ἐπιστητοῦ⁶. Αὐτὴ ἡ τελευταία ιδιότητα,

1. Εὐκλείδης, Στοιχεῖα, Βιβλίο Α', ἄρτος β' (ἐκδ. Ε. S. Stamatis, (Teubner), Στουτγάρδη 1969, σελ. 1). Πρβλ. καὶ Πρόκλου Διαδόχου, Primum Euclidi Elementorum Librum Commentarii (ἐκδ. G. Friedlein, Λιψία 1873), σελ. 78.

2. Φίλωνος Ἀλεξανδρείας, Περὶ τῆς κατὰ Μωυσέα κοσμοποιίας (ἐκδ. F. H. Colson - G. H. Whitaker, τόμος Α', Λονδίνο - Cambridge Mass. 1971), XVI. 51.— Ἰωάννης Λυδοῦ, Περὶ Μηνῶν (ἐκδ. R. Wunsch, Λιψία 1898, ἀνατύπωση Στουτγάρδη 1967), σελ. 30.

3. Πρόκλου - Φιλοπόνου, Σχόλια στὴν ἀριθμητικὴ Εἰσαγωγή τοῦ Νικομάχου Γεράσων (ἐκδ. A. De la t t e, Anecdota Atheniensia, τόμος Β', Λιέγη - Παρίσι 1939) σελ. 145.

4. Φίλων Ἀλεξανδρείας, ὁ.π., XV. 45. — Ἰωάννης Λυδός, ὁ.π., σελ. 8 - 9.

5. Ἰωάννης Λυδός, ὁ.π., σελ. 55.

6. Φίλων Ἀλεξανδρείας, ὁ.π., XVI. 52. Πρβλ. καὶ τοὺς στίχους 444 - 445, ὅπου ἀπα-

του τέσσερα ως αρχής του παντός, καθώς και η γραμμική του παράσταση, το τετράγωνο¹, προσδίδουν στον αριθμό την ιδιαίτερη σήμανσή του μέσα στο κείμενο του Ρόδιου. Σημειώνουμε επίσης ότι το τετράγωνο, αρχή κάθε αρμονίας², συμβολίζει τη σταθερότητα και την αλήθεια, σε αντίθεση με τους πολύγωνους αριθμούς που δηλώνουν την απάτη και το ψέμα³.

“Οτι ο Ρόδιος δίνει στο τετράγωνο εξέχουσα σημασία φαίνεται από το γεγονός ότι αυτό το σχήμα στηρίζει όλη την οικοδόμηση των ‘Αγίων’ Αποστόλων: από το αρχικό τετράγωνο των στίχων 553 - 557 απορρέει η αρχιτεκτονική μονάδα - βάση για τη συγκρότηση του κτηρίου.

Η καταμέτρηση επομένως των πεσσών παραπέμπει συγχρόνως σε δύο επίπεδα: στην ιερότητα του αριθμού 4 και στην αυτονόητη εξαίρεση του κεντρικού τετραγώνου αφού σ’ αυτό και μόνο οφείλεται η συμμετρία του οικοδομήματος. Άλλωστε, εκτός από αυτή την έμμεση αναφορά του Ρόδιου στο 4, και σε άλλα σημεία του κειμένου ο ίδιος αριθμός φορτίζεται με ιδιαίτερη σημασία. Στο στίχο 451 ο λόφος πάνω στον οποίο οικοδομήθηκαν οι “Άγιοι” Απόστολοι χαρακτηρίζεται με έμφαση τέταρτος, στους στίχους 554 - 556 δίνεται ο όρισμός του τετραγώνου⁴. Στο ίδιο πλέγμα ιδεών οφείλεται η επιμονή στην περιγραφή των πεσσών ως τετρασκελών και τετρασυνθέτων (στίχοι 564, 595), καθώς και η αδέξια έκφραση (στίχοι 623 - 625): *αἱς τέτταρας τείνοντες κύκλους. . . σφαίρας δέχονται πενταρίθμους ἐξίσης*.

Έκτος από τους «δεκαεξ πεσσούς», ο Ρόδιος αριθμεῖ και άλλους (στίχοι 597-601), που βρίσκονται στις «ἄκρες», πρὸς τὰ τέσσερα σημεία του ὀρίζοντα. Ο Reinach υποθέτει ότι πρόκειται για τους κίονες που παρεμβάλλονται μεταξύ των πεσσών και ότι οι «δεκαεξ ἀψίδες» αναφέρονται ἀκριβῶς στὰ τόξα που συνδέουν τους κίονες και τους πεσσούς μεταξύ τους⁵. Η ὑπόθεση αὐτὴ εἶναι, νομίζω, ἀβάσιμη γιὰ δύο λόγους: α. Ο Ρόδιος διακρίνει σαφῶς τους πεσσούς ἀπὸ τους κίονες, και β. Δὲν περιλαμβάνει καμιά πρόταση ἑρμηνείας τῆς ἔκφρασης ἄκρων. Ἄν συνδυάσουμε τὰ ἄκρα με τὰ σημεία τοῦ ὀρίζοντα, πὺ ἀναφέρει ὁ Ρόδιος, ὀδηγοῦμαστε στὸ συμπέρασμα ὅτι ἐννοοῦνται ἐδῶ οἱ

ριθμοῦνται γῆ, οὐρανός, πῦρ και ὕδωρ, πὺ σύμφωνα με τὸ Ρόδιο, ἀποτελοῦν τὸ «σύστημα τοῦ κόσμου».

1. Πρόκλος Διαδόχου, ὁ.π., σελ. 145.— Πρόκλος - Φιλόπονος, ὁ.π., σελ. 144 κέξ.— Ἰωάννης Λυδός, ὁ.π., σελ. 129 - 130.

2. Σύμφωνα με ρήση τοῦ Πυθαγόρα. Γιὰ τὸ Φιλόλαο, τὸ τετράγωνο συμβολίζει τὴ γῆ (πρβλ. Πρόκλος Διαδόχου, ὁ.π., σελ. 173). Ο Λυδός (ὁ.π., σελ. 29) ἀναφέρει ὅτι, σύμφωνα με τὸν Πυθαγόρα, τὸ τετράγωνο συμβολίζει τὴν ψυχὴ. Γιὰ μνείες και συμβολισμοὺς τοῦ τετραγώνου σε αἰγυπτιακές, ἀνατολικές και ἰουδαϊκές πηγές, βλ. Γ. Α. Π ρ ο κ ο π ἰ ο υ, Ὁ κοσμολογικὸς συμβολισμὸς τοῦ βυζαντινοῦ ναοῦ, Ἀθήνα 1981, σελ. 100 - 102.

3. Ἰωάννης Λυδός, ὁ.π., σελ. 129 - 130.

4. Γιὰ τὸν ὀρισμὸ αὐτὸ βλ. και παρακάτω, σελ. 119.

5. Reinach, *Commentaire*, σελ. 96 και εἰδικὰ ὑποσ. 2.

έξωτερικοί τοῖχοι τῶν κεραιῶν, πού προσανατολίζονται πρὸς τὴν ἀνατολή, τὸ βορρᾶ, τὴ δύση καὶ τὸ νότο ἀντίστοιχα. Ἐπομένως ἡ θέση αὐτῶν τῶν πεσσῶν, πού ἔχουν τὴν ὑστάτην τάξιν πρὸς τὰ ἄκρα πρέπει νὰ βρίσκεται πέραν τῶν τεσσάρων κεντρικῶν πεσσῶν καὶ κοντὰ στοὺς ἐξωτερικοὺς τοίχους. Πρόκειται ἴσως γιὰ ἐντοιχισμένους κατὰ ἓνα μεγάλο μέρος τοὺς πεσσούς καὶ τέτοιοι πεσσοὶ μποροῦν νὰ θεωρηθοῦν ἐκεῖνοι πού ἀνὰ δύο, μαζί μὲ τοὺς ἀκραίους σὲ κάθε παράπλευρο τετράγωνο πεσσούς ὀρίζουν τὶς ἀρχές τῶν ἐξωτερικῶν, στωϊκῶν κυλίνδρων καὶ τὰ ἀντίστοιχα σταυροθόλια. Ἡ μὴ καταμέτρηση τῶν τεσσάρων γωνιακῶν πεσσῶν πού ὀρίζουν τὰ κεντρικὰ σταυροθόλια ὀφείλεται, νομίζω, στὸ γεγονός ὅτι αὐτοὶ οἱ πεσσοὶ συγχέονται μὲ τὶς διπλῆς γωνίες, ὅπως ἀναφέρονται στοὺς στίχους 559 - 561.

Τὸ ζήτημα τῆς κιονοστοιχίας στὴν κάτω ζώνη τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων τίθεται σὲ συνδυασμὸ δύο σημείων τοῦ κειμένου: τῶν στίχων 703-707 καὶ 717 - 721.

Στὸ στίχο 721 δηλώνεται ρητὰ ὅτι οἱ δύο παράλληλες σὲ ὕψος κιονοστοιχίες ἀριθμοῦσαν ἢ κάθε μία 48 κίονες, μοιρασμένους ἐξίσου στὶς τέσσερις κεραιῆς. Ἐνῶ ὅμως ὁ Reinach, ὁ Wulff καὶ ὁ Heisenberg τοποθετοῦν τοὺς 12 κίονες κάθε κεραιῆς μεταξὺ τῶν πεσσῶν πού στηρίζουν τοὺς ἡμισφαιρικοὺς θόλους (πίν. Α', ἀρ. 2, 3, 4), ὁ Σωτηρίου δέχεται μεταξὺ τῶν πεσσῶν δύο μόνο κίονες, ἐνῶ ἄλλους δύο τοποθετεῖ, ἀντίστοιχα μὲ τοὺς πρώτους, κοντὰ στοὺς ἐξωτερικοὺς τοίχους (πίν. Β', ἀρ. 1). Τὴν ὑπόθεσή του θεμελιώνει στὶς ὁμοιότητες τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων μὲ τὸ ναὸ τῆς Ἐφέσου καὶ ὅσα διατυπώνονται στοὺς στίχους 708 - 713, ὅπου κατὰ τὴ γνώμη του ὑπονοεῖται, παράλληλη μὲ τὴν πρώτη, μιὰ δεύτερη κιονοστοιχία κατὰ μῆκος τῶν τοίχων. Οὐσιαστικῆς σημασίας γιὰ τὴν ἐρμηνεία αὐτὴ εἶναι ὁ στίχος 710: *ἐκ δεξιῶν τε καὶ κλίτους τοῦ δευτέρου, καὶ κυρίως ἡ θέση τοῦ ἐπιρρηματικοῦ προσδιορισμοῦ, πού σύμφωνα μὲ τὸν Σωτηρίου ἀναφέρεται στὴ δεξιὰ πλευρὰ τοῦ δευτέρου κλίτους*¹. Ἄν ὅμως δεχθοῦμε αὐτὴ τὴν ὑπόθεση, τότε θὰ πρέπει νὰ συμπεράνουμε ὅτι καὶ οἱ 48 κίονες πού ἀναφέρονται παρακάτω βρίσκονταν κατὰ μῆκος τοῦ ἐξωτερικοῦ τοίχου. Αὐτὴ ἡ λύση εἶναι βέβαια κατασκευαστικὰ ἀδύνατη. Νομίζω, ἐπομένως, ὅτι οἱ ἀριθμούμενοι 48 κίονες πρέπει νὰ τοποθετηθοῦν μεταξὺ τῶν πεσσῶν καὶ ὅτι ὁ διατυπωμένος μὲ ἀσάφεια στίχος 710 ἀπλῶς ἐπισημαίνει τὴ δημιουργία μεταξὺ κιονοστοιχίας καὶ τοίχου ἐνὸς χώρου πού ἰσοδυναμεῖ μὲ ἀνεξάρτητο κλίτος.

Ἡ σύγκριση τῆς περιγραφῆς τοῦ Ρόδιου μὲ τὴν περιγραφή τοῦ Προκόπιου περιορίζεται, ἀπὸ τὸ ἴδιο τὸ φιλολογικὸ εἶδος τοῦ κάθε κειμένου, στὸ ἐπίπεδο τῶν γενικῶν πληροφοριῶν. Παρατηροῦμε ὅτι στὰ περισσότερα σημεῖα τὰ δύο

1. Σωτηρίου, Ἐνασκαφαί, σελ. 213 - 214.

κείμενα συμπίπτουν: πρόκειται πάντα για σταυροειδή ἐκκλησία με πέντε θόλους που στεγάζουν ισάριθμα μέρη και, στον ἐσωτερικό χώρο, με παράλληλη πρὸς τοὺς τοίχους κιονοστοιχία που διαχωρίζει δύο σὲ ὕψος ζῶνες. Ἀπὸ τὰ ἐπιμέρους ὅμως στοιχεῖα που ἀναφέρει ὁ Προκόπιος, ὁ Ρόδιος παραλείπει δύο: τὴν ἐπιμήκυνση τῆς δυτικῆς κεραίας καὶ τὴν κεντρικὴ θέση τοῦ θυσιαστήριου. Σχετικὰ μετὰ τὴν πρώτη παράλειψη, παρατηροῦμε ὅτι ὁ Ρόδιος περιγράφει με λεπτομέρειες μόνο τὸν ἐσωτερικὸν ἄντρον τῆς ἐκκλησίας καὶ κυρίως τὰ μέρη ἐκεῖνα που στεγάζονται με ἡμισφαιρικούς θόλους. Ἄν δεχθοῦμε ὅτι ἡ ἐνίαυα ἐξωτερικὰ δυτικὴ κεραία ὄφειλε τὸ ἐπὶ πλέον μῆκος της σὲ ἀντίστοιχη ἐσωτερικὰ διαμόρφωση νάρθηκα με κυλινδροειδῆ στέγαση, τότε μποροῦμε νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ὁ Ρόδιος θεώρησε τὸ τμήμα αὐτὸ τοῦ οἰκοδομήματος ἀνεξάρτητο οἰκοδομικὰ καὶ γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ δὲν τὸ συμπεριέλαβε στὴν περιγραφή του¹. Ἡ παράλειψη, ἐξάλλου, τῆς περιγραφῆς τοῦ θυσιαστήριου εἶναι δυνατὸ νὰ ἀποδοθεῖ στὴν ἀποσπασματικὴ καὶ τὴν προχειρότητα τοῦ κειμένου. Ἴσως ὁ Ρόδιος σκόπευε νὰ προσθέσει ἀργότερα τίς περιγραφὰς τοῦ θυσιαστήριου, τοῦ ἄμβωνα καὶ τῶν μαυσωλείων, στοιχείων σημαντικῶν λειτουργικὰ καὶ ἀρχιτεκτονικὰ².

Παρατηροῦμε, τέλος, ὅτι σὲ ἀντίθεση μετὰ τὸν Προκόπιο, ὁ Ρόδιος ἀντιλαμβάνεται καὶ περιγράφει τόσο μεμονωμένα στοιχεῖα, ὅσο καὶ συνθέσεις ποικίλων οἰκοδομικῶν στοιχείων καὶ ὅτι οἱ περιγραφὰς του αὐτές, παραπέμποντας σὲ πολλαπλὰ ἐπίπεδα ἀνάγνωσης, δὲν ἐξαντλοῦνται μετὰ τὴν ἀπλή παράθεσή τους.

Ἦδη παραπάνω σημειώσαμε, με ἀφορμὴ τὴν ἐπιλογή τοῦ ἀριθμοῦ 16, τὴν εὐρύτητα τοῦ πλέγματος ἰδεῶν μέσα στὸ ὁποῖο κινεῖται ὁ Ρόδιος. Καὶ σὲ

1. Βλ. ὅμως τίς προσπάθειες ἀποκατάστασης τοῦ σχήματος τοῦ νάρθηκα στὶς κατόψεις τοῦ πίνακα Β καὶ τοῦ πίνακα Γ. Παρατηροῦμε ὅτι ὁ Hübsch, ὁ Reinach, ὁ Wulff, ὁ Σωτηρίου (ἀλλὰ καὶ ὁ Wulzinger) προτείνουν νάρθηκα συνεχόμενο μετὰ τὸ ἄκρο τῆς δυτικῆς κεραίας, ἐνῶ ὁ Heisenberg προτείνει νάρθηκα παράλληλο μετὰ τὸ βόρειο, δυτικὸ καὶ νότιο τοῖχο τῆς δυτικῆς κεραίας. Ἡ διαφορά ὀφείλεται στὸ εἶδος τῶν πηγῶν ἀπ' ὅπου ἀντλοῦνται οἱ συμπληρωματικὲς πληροφορίες: ὁ Hübsch, ὁ Reinach καὶ ὁ Wulff ἐπιλέγουν τὴν κλασικὴ λύση τοῦ νάρθηκα που δὲν ξεπερνᾷ τίς διαστάσεις τοῦ δυτικοῦ τοίχου, λύση που ἐπιβεβαιώνεται κατὰ κάποιον τρόπο ἀπὸ τὸν Προκόπιο, ὁ Σωτηρίου καὶ ὁ Wulzinger ἐπιχειροῦν τὴν ταύτιση τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων μετὰ τὴν κάτοψη τοῦ ναοῦ τῆς Ἐφέσου, ὅπως ἦταν γνωστὴ μετὰ τὴν πρώτη συστηματικὴ ἀνασκαφὴ τοῦ χώρου, καὶ τέλος ὁ Heisenberg προσπαθεῖ νὰ ἀποδώσει στὸ σχῆμα του τίς πληροφορίες τοῦ «Περὶ Βασιλείου Τάξεως».

2. Εἶναι πιθανὸ ὅτι ὁ Ρόδιος εἶχε προβλέψει ξεχωριστὴ περιγραφή ὀρισμένων στοιχείων τοῦ ναοῦ ἀκολουθώντας τὸ διάγραμμα τῆς Περιγραφῆς τῆς Ἁγίας Σοφίας ἀπὸ τὸ Σιλεντιάριο (πρβλ. Reinach, *Commentaire*, σελ. 100). Γιὰ τὴ λειτουργικὴ σημασία τοῦ νάρθηκα, βλ. T. E. Matthews, *The Early Churches of Constantinople. Architecture and Liturgy*, University of Pennsylvania 1972, σελ. 125 - 134 καὶ 145 - 147.

άλλους όμως στίχους του ποιήματος διαπιστώνουμε την τάση του Ρόδιου να ανάγεται από το πραγματικό στο συμβολικό ή, αλλιώς, την προσπάθειά του να δίνει ισχύ σημείου στα περιγραφικά στοιχεία.

Στους στίχους 437, 440, 447 - 448, 450 - 454 ο Ρόδιος περιγράφει το λόφο, πάνω στον οποίο χτίστηκε η εκκλησία, ως εξής: μεταξύ των επτά λόφων της Κωνσταντινούπολης, αυτός, τέταρτος στη σειρά, κεντρικός από τοπογραφική άποψη, και προορισμένος, εσφραγισμένος από την εποχή της δημιουργίας του κόσμου ως τόπος κατάλληλος για να τιμηθούν οι απόστολοι, είναι ο ύψηλότερος και φωτίζεται πρώτος από τις πρωινές ακτίνες του ήλιου και τις ακτίνες του φεγγαριού.

Από τα χαρακτηριστικά του λόφου, μόνο τα δύο ανταποκρίνονται, λίγο ως πολύ, σε πραγματικά γεωγραφικά δεδομένα: ο λόφος αναφέρεται ως τέταρτος στη σειρά καταμέτρησης των επτά λόφων της Κωνσταντινούπολης¹ και φαίνεται ότι, αν δεν ταυτιζόταν, τουλάχιστον γειτνιάζε με το συμβολικό κέντρο της πόλης, το Μεσόλοφο / Μεσόμφαλο². Η ταύτιση όμως του τέταρτου λόφου με το συμβολικό κέντρο της πόλης συνεπάγεται, σύμφωνα με το κείμενο του Ρόδιου, την αποδοχή και του ύψους, χαρακτηριστικού που δεν ανταποκρίνεται στα πράγματα³. Το ύψος του τέταρτου λόφου που εξάίρεται στο στίχο 452 δεν είναι αποτέλεσμα οπτικής παρατήρησης, αλλά επιβάλλεται από αναζήτηση συνδυασμού του σημαίνοντος με το σημαινόμενο. Πρόκειται δηλαδή για μιάν έμμεση υπόμνηση του Κοσμικού Όρους, που σχετίζεται και με τον Άξονα του Κόσμου⁴. Ένα πιθανό εικονογραφικό έρέθισμα και συνάμα παράλληλο του Κοσμικού Όρους παρέχεται από μια σειρά μικρογραφιών της Χριστιανικής Τοπογραφίας, όπου η ανύψωση της γης προς το βορρά παίρνει τη μορφή Όρους⁵.

Στην κορυφή αυτού του τέταρτου λόφου - Κοσμικού Όρους, οί αρχιτέκτονες του Ίουστινιανού χάραξαν ένα τετράγωνο (στίχοι 553 - 556), που περικλείοντας το ιερό σημείο τομής του γήινου επιπέδου με τον Κοσμικό Άξονα, σημειώνει στο έδαφος τον Όμφαλό⁶, γύρω από τον οποίο διαρθρώνεται το όλο οικοδόμημα.

1. Janin, *Constantinople Byzantine*, σελ. 11 και χάρτης IV.

2. Janin, *ό.π.*, σελ. 13, 26, 362. Στο Μεσόλοφο αναφέρονται και τα Πάτρια (σελ. 219), χωρίς να προσδιορίζουν την ακριβή θέση του. Εκτός από το Ρόδιο, και ο Μεσαρίτης (Heisenberg, *Die Apostelkirche*, σελ. 11) εξάίρει την κεντρική θέση του ναού των Αγίων Αποστόλων. Πρβλ. ακόμη Grabar, *Martyrium*, σελ. 239.

3. Ο ύψηλότερος λόφος της Κωνσταντινούπολης είναι ο πέμπτος, όπου και το οθωμανικό τζαμί Sultan Selim (πρβλ. Janin, *ό.π.*, ύψομετρικός χάρτης άρ. IV).

4. Προκοπίου, *Ο Κοσμολογικός Συμβολισμός*, σελ. 197 - 200.

5. Κοσμᾶ Ἰνδικοπλεύστη, *Χριστιανική Τοπογραφία* (έκδ. Wanda Wolska-Conus), τόμος I, Παρίσι 1968 (-SC 141), σελ. 543 και 549.

6. Ο Ρόδιος (στίχος 567) ονομάζει το αρχικό τετράγωνο *μεσόμφαλο* ο Μεσαρίτης

Ἐκτὸς ἀπὸ τὸν κοσμολογικὸ συμβολισμό του, τὸ ἀρχικὸ τετράγωνο ἔχει καὶ ἐσχατολογικὰς προεκτάσεις, καθὼς εἶναι δυνατὸ νὰ θεωρηθεῖ καὶ μίμηση τοῦ σχήματος τῆς τετράγωνης πόλης τῆς Ἀποκάλυψης, τῆς ἐπουράνιας Ἱερουσαλήμ. Γιὰ νὰ δηλώσει τὸ ἀρχικὸ τετράγωνο ὁ Ρόδιος χρησιμοποιεῖ τὸν ὄρο κύβος. Ἡ σύγχυση ὅμως αὐτὴ μεταξὺ σχήματος καὶ ὄγκου πηγάζει ἀπὸ παλαιότερες Ἑρμηνεῖες τῆς Ἀποκάλυψης, ὅπου ἐπιχειρεῖται ἡ ἀνάλυση τοῦ ἔδαφιου 21.16: καὶ ἡ πόλις τετράγωνος κεῖται· καὶ τὸ μῆκος αὐτῆς ὅσον τὸ πλάτος. . . τὸ μῆκος αὐτῆς καὶ τὸ πλάτος καὶ τὸ ὕψος ἴσα ἐστί. Τὸ ἔδραϊον καὶ πάγιον τοῦ τετράγωνου σχήματος στὸ ἔδαφος ἰσχυροποιεῖται, σύμφωνα μὲ τὸν Ἀνδρέα Καισαρείας¹, μέσα στὸ χῶρο, ἂν δεχτοῦμε ὅτι ὀλόκληρη ἡ πόλη ἔχει μορφή κύβου, πού θεωρεῖται τὸ ἰδεῶδες ἔδραϊο σῶμα².

Προχωρώντας ἀπὸ τὰ σχήματα στοὺς ὄγκους, ὁ Ρόδιος περιγράφει τὴν ἀνέγερση τῶν τεσσάρων πεσσῶν στὶς γωνίες τοῦ τετράγωνου Ὀμφαλοῦ καὶ τῆς στέγασή τους μὲ ἡμισφαιρικὸ θόλο (στίχοι 559 - 569). Τὸ σχῆμα πού προκύπτει ταυτίζεται μὲ μνημειακὸ κιβώριο, ὁμοίωμα τοῦ κόσμου σὲ μικρογραφία, ἀφοῦ τὰ στοιχεῖα πού τὸ ἀπαρτίζουν συμβολίζουν τὴ γῆ, τὸν οὐρανὸ καὶ τὶς τέσσερις κολῶνες πού τὸν συγκρατοῦν³. Κτίσμα μὲ παλαιότατη καταγωγή καὶ πλῆθος μορφολογικῶν παραλλαγῶν⁴, τὸ κιβώριο ἀπέκτησε ἐξέχουσα κοιμητηριακὴ σημασία τὴν παλαιοχριστιανικὴ ἐποχῇ⁵ καὶ κυρίως μετὰ τὸν 4ο αἰῶνα, ὅταν χρησιμοποιήθηκε ὡς κεντρικὸ στέλεχος στὴν οἰκοδόμηση μαρτυρίων σὲ σχῆμα ἐλεύθερου σταυροῦ⁶. Ἡ κοιμητηριακὴ σημασία τοῦ πρώτου αὐτοῦ κιβωρίου, πού ἐπαναλαμβάνεται πρὸς τὰ τέσσερα σημεῖα τοῦ ὀρίζοντα, θεωρεῖται ἀπὸ τὸ Ρόδιο δεδομένη καθὼς τὸ ὅλο οἰκοδόμημα ἔχει ταφικὸ χαρακτήρα. Παρομοιάζοντας ὅμως ὁ Ρόδιος τοὺς ἡμισφαιρικοὺς θόλους μὲ τὸν

(δ.π.) θεωρεῖ τὸ σημεῖο, ὅπου κτίστηκαν οἱ Ἅγιοι Ἀπόστολοι, ὀμφαλό. Γιὰ τὸ Ὀμφάλιο, τμήμα τοῦ δαπέδου τῶν ἐκκλησιῶν, καὶ τὴ σχέση του μὲ τὸν κοσμολογικὸ Ὀμφαλό, βλ. Π ρ ο κ ο π ί ο υ, ὁ.π., σελ. 128 - 131.

1. Ἀνδρέα Καισαρείας, Ἑρμηνεία τῆς Ἀποκάλυψης, PG 106, 433.

2. Ὁ.π. καὶ Φιλοπόπου, De opificio Mundi (ἔκδ. G. Reichardt, Λιψία 1897), σελ. 140. Ὁ G. D o w n e y (*Byzantine Architects. Their Training and their Methods*, Byzantion 18 (1946 - 1948), σελ. 118 ὑποσ. 1) θεωρεῖ ὅτι ὁ Ρόδιος ἀναφέρεται στοὺς στίχους 553 - 558 στὴν τεχνικὴ τοῦ τετραγωνισμοῦ.

3. Γερμανοῦ, Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως, Ἱστορία Ἐκκλησιαστικὴ καὶ Μυστικὴ θεωρία, PG 98, 421. Βλ. ἀκόμη A. K h a t c h a t r i a n, *L'Architecture Arménienne du Ve au VIe siècle* (=Bibliothèque des Cahiers Archéologiques VII) Παρίσι 1971, σελ. 76 κέξ.

4. E. Baldwin Smith, *The Dome. A Study in the History of Ideas*, Princeton 1950, σελ. 105 - 108.— K h a t c h a t r i a n, ὁ.π., σελ. 77 - 78.— Π ρ ο κ ο π ί ο υ, Ὁ Κοσμολογικὸς Συμβολισμὸς, σελ. 127.

5. Grabar, *Martyrium*, σελ. 77 - 83.— S m i t h, ὁ.π., σελ. 108 - 111.— K h a t c h a t r i a n, ὁ.π., σελ. 77, 79.

6. Grabar, ὁ.π.— K h a t c h a t r i a n, ὁ.π., σελ. 91.

οὐρανὸ καὶ μνημονεύοντας τὴν ἀπεικόνιση τοῦ Παντοκράτορα - "Ἡλίου στὸν ὑψηλότερο θόλο (στίχοι 457 - 458, 501, 626 - 630, 737 - 739), ἐπανέρχεται στὸν κοσμολογικὸ συμβολισμό τοῦ κιβώριου. Εἶναι ἐπομένως θεμιτὸ νὰ ὑποθέσουμε ὅτι στὸ κείμενο τοῦ Ρόδιου τὸ κιβώριο ἀποκτᾶ ἔννοια κοσμογράμματος ἀνεπτυγμένου στὸ χῶρο¹.

Τὸ κιβώριο - μικρόκοσμος, κεντρικὸ στέλεχος τῆς ἐκκλησίας τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων, περιβάλλεται ἀπὸ τὶς κεραῖες ἑνὸς σταυροῦ. Ὁ Ρόδιος τονίζει τὴ συμβολικὴ τοῦ σταυρικῶν σχήματος στὰ πλαίσια τοῦ χριστιανισμοῦ (στίχοι 462 - 471), παράλληλα ὅμως, προσανατολίζοντας μὲ σαφήνεια τὶς τέσσερις κεραῖες (στίχοι 571 - 576), μνημονεύει ἔμμεσα καὶ τὰ κοσμολογικὰ χαρακτηριστικά του². Ἔτσι, ὅπως οἱ πεσσοὶ τοῦ μνημειακοῦ κιβωρίου, στὸ μεῖζον σταυρικὸ σχῆμα οἱ τέσσερις κεραῖες ὀρίζουν τὰ πέρατα τοῦ κόσμου³.

Θὰ πρέπει, ἐπίσης, νὰ ἐπισημάνουμε τὴ σύνδεση ποὺ ἐπιχειρεῖται σὲ πολλὰ σημεῖα τοῦ κειμένου τοῦ Ρόδιου μεταξὺ τετράγωνου καὶ κύκλου ἢ κύβου καὶ σφαίρας. Στὶς τετράγωνες βάσεις τῶν πέντε μερῶν τῆς ἐκκλησίας ἀντιστοιχοῦν οἱ κυκλικὲς στεφάνες καὶ στὴν κυβικὴ μορφή τοῦ οἰκοδομήματος ἀντιστοιχοῦν οἱ θόλοι (στίχοι 602 - 604 καὶ 610). Ἄν ὅμως μποροῦμε ἀνεπιφύλακτα νὰ

1. Οἱ ἀναπαραστάσεις τοῦ κιβώριου εἰκονίζουν τὴν τομὴ ἑνὸς κύβου ἐπιστεγασμένου ἀπὸ τὴν τομὴ ἑνὸς ἡμισφαιρίου (K h a t c h a t r i a n, ὁ.π., σελ. 82 - 84). Αὐτὸ τὸ σχῆμα ταυτίζεται μὲ μιὰ σειρά ἀπὸ μικρογραφίες τῆς Χριστιανικῆς Τοπογραφίας, ὅπου εἰκονίζεται ἡ χωρισμένη σὲ δύο ζῶνες, στενὴ πλευρὰ τοῦ κόσμου (τόμος I, σελ. 535, τόμος II (Παρίσι 1970, SC 159), σελ. 361 καὶ τόμος III (Παρίσι 1973, SC 197), σελ. 53 καὶ 151). Ἡ κάτω ζώνη συμβολίζει τὴν ἐπίγεια ζωὴ καὶ ἀντιστοιχεῖ μὲ τὴ στάθμη τῶν κιόνων ἢ ἐπάνω συμβολίζει τὴν αἰώνια ζωὴ καὶ ἀντιστοιχεῖ μὲ τὴ στάθμη τοῦ θόλου. Ὁ χαρακτήρας τῆς ἀπεικόνισης εἶναι ἀναμφισβήτητα κοσμολογικὸς (τόμος III, ὑποσ. 247 καὶ κυρίως W a n d a W o l s k a, *La Topographie Chrétienne de Cosmas Indicopleustes*, Παρίσι 1962, σελ. 121 - 122). Πρβλ. καὶ τὴ μικρογραφία (τόμος I, σελ. 186 καὶ 543) ὅπου εἰκονίζεται κόσμος σὲ σχῆμα κιβωτοῦ τῆς διαθήκης: οἱ τέσσερις κάθετες ἀκμὲς τοῦ κοσμογράμματος ὀνομάζονται ἀπὸ τὸν ἄγνωστο καλλιτέχνη *στῦλοι τοῦ οὐρανοῦ*.

2. Τὸ σταυρικὸ σχῆμα ἔχει μόνον ὀρίζει τὰ τέσσερα σημεῖα τοῦ ὀρίζοντα ἀλλὰ καὶ ὅσα τίμια ἐν πάσῃ τῇ κτίσει σταυροειδῶς ὑπὸ τοῦ δημιουργοῦ. . . ἐγεννήθησαν. . . καὶ φωστῆρες σταυροειδῶς τὸ φέγγος αὐτῶν ἐξαστράπτουσι καὶ ἄνθρωπος δὲ σταυροειδῶς διεπλάσθη, σύμφωνα μὲ τὸ μοναχὸ Ἀλέξανδρο (Λόγος εἰς τὴν εὔρεσιν τοῦ τιμίου καὶ ζωοποιοῦ Σταυροῦ, PG 87/3, 4021). Γιὰ τὰ κοσμολογικὰ χαρακτηριστικά τοῦ σταυροῦ σὲ ἀνατολικές, ἰουδαϊκές καὶ χριστιανικὲς πηγές, βλ. Π ρ ο κ ο π ῖ ο υ, Ὁ Κοσμολογικὸς Σύμβολισμός, σελ. 99 - 109.

3. Ἀνδρέα Καισαρείας, Ἐρμηνεῖα τῆς Ἀποκάλυψης, PG 106, 432. Τὶς ἀντιστοιχίες σταυρὸς=τέσσερα σημεῖα τοῦ ὀρίζοντα, σταυρὸς=ἄνθρωπος ἀκολουθεῖ ἢ ἀντιστοιχία ἄνθρωπος=πέρατα τοῦ κόσμου ἢ ἄνθρωπος=μικρόκοσμος, πρβλ. Παλατινὴ Ἀνθολογία, Βιβλίον Α', ἀρ. 108 καὶ πλούσια σχετικὴ βιβλιογραφία στὸ ἄρθρο τῆς M a r i e T h é r è s e d' A l v e r n y, *L'Homme comme symbole. Le Microcosme*, «Simboli e Simbologia nell'Alto Medioevo», SCIAM XXIII, σελ. 123 - 183. Εἰδικὰ γιὰ τὴ σχέση Ἀδὰμ καὶ σημείων ὀρίζοντα M a r i a T e r e s a e t P. C a n i v e t, *La Mosaïque d'Adam dans l'église syrienne de Huarte (Ve s.)*, Cahiers Archéologiques 24 (1975), σελ. 60.

θεωρήσουμε αυτά τὰ σχήματα και τούς ὄγκους ἀποτέλεσμα ἀρμονικῆς γεωμετρικῆς αἴσθησης, εἶναι δύσκολο νὰ τούς προσδώσουμε κοσμολογικὸ συμβολισμό. Εἶναι, νομίζω, ἀρκετὸ νὰ ὑποθέσουμε ὅτι τὸ τετράγωνο/κύβος και ὁ κύκλος/σφαῖρα συμβολίζουν ἀπλῶς γιὰ τὸ Ρόδιο τὸν ἐπίγειο και τὸν οὐράνιο κόσμος, χωρὶς αὐτὸ ταυτόχρονα νὰ σημαίνει και τὴν ταύτισή τους με τὸ σχῆμα τῆς γῆς και τοῦ οὐρανοῦ¹.

Ἡ ἰδέα τῆς ἐκκλησίας ὡς κοσμογράμματος, («τύπου» δηλαδή και «εἰκόνας» τοῦ ὄρατοῦ και ἀόρατου κόσμου², προέρχεται ἀπὸ τὰ ὅσα διατυπώνει σχετικὰ ὁ Ψευδο-Διονύσιος Ἀρεοπαγίτης. Οἱ ἀντιλήψεις τῶν Ἀρεοπαγιτικῶν ἐπηρέασαν τὸ Μάξιμο Ὁμολογητὴ στὴ Μυσταγωγία του³ και ἀποκρυσταλλώνονται στὰ κείμενα τῶν «Ἐκκλησιαστικῶν Ἱστοριῶν», ποὺ ἀποδίδονται στὸ Σωφρόνιο Ἱεροσολύμων και τὸ Γερμανὸ Κωνσταντινουπόλεως⁴, μεταξὺ τοῦ 7ου και τοῦ 8ου αἰ., ἐποχὴ ποὺ διακρίνεται γιὰ τὶς θεωρητικὲς ἀναζητήσεις σὲ ἐπίπεδο συμβολισμῶν. Οἱ ἀντιστοιχίες κόσμου - ἐκκλησίας ἐρμηνεύονται και κωδικοποιοῦνται με εἰδικὴ ὀρολογία, ποὺ περιγράφει ὅλες τὶς μορφές τοῦ ἱεροῦ⁵. Χρῆση αὐτοῦ τοῦ εἰδικοῦ λεξιλόγιου ἔγινε γιὰ πρώτη φορὰ σὲ περιγραφικὸ κείμενο, ὅσο τουλάχιστον μᾶς εἶναι σήμερα γνωστὸ, ἀπὸ τὸν ἀνώνυμο Σύρο ποιητὴ, ποὺ συνέταξε μετὰ τὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 7ου αἰ. τὸν ὕμνο πρὸς τὴν Ἀγία Σοφία τῆς Ἐδεσσας⁶.

Ὅπως ὁ Σύρος ὕμνογράφος, ἔτσι και ὁ Ρόδιος τονίζει τὸν κοσμολογικὸ χαρακτήρα τῆς ἐκκλησίας. Ἐνῶ ὅμως οἱ ἀντιστοιχίες, προκειμένου γιὰ τὴν περιγραφή τοῦ ναοῦ τῆς Ἐδεσσας, εἶναι προφανεῖς και προδίδουν τὴ θέληση τοῦ

1. Βασικὸ γιὰ τὴ μελέτη τοῦ ζητήματος τῶν συμβολισμῶν τοῦ ναοῦ και τῶν σχέσεών του με τὶς μεσαιωνικὲς κοσμολογικὲς θεωρίες εἶναι τὸ ἄρθρο τοῦ A. G r a b a r, *Le témoignage d'un hymne syriaque sur l'architecture de la cathédrale d'Edesse au VIIe s. et sur la symbolique de l'édifice chrétien*, Cahiers Archéologiques 2. (1947) σελ. 40 - 59, ἀνατύπωση *L'Art de la fin de l'Antiquité et du Moyen Age*, τόμος 1, Παρίσι 1968, σελ. 31 - 50. Βλ. ὅμως και τὶς παρατηρήσεις τῆς W o l s k a, *Topographie chrétienne*, σελ. 295 - 296.

2. Μάξιμου Ὁμολογητῆ, Μυσταγωγία, PG 91, 668.

3. Ὁ.π., 657 - 717.

4. Σωφρονίου Ἱεροσολύμων, Λόγος περιέχων τὴν ἐκκλησιαστικὴν ἅπασαν ἱστορίαν και λεπτομερῆ ἀφήγησιν πάντων τῶν ἐν τῇ θεῖα λειτουργίᾳ τελουμένων, PG 97/3, 3981 - 3999.— Γερμανοῦ Κωνσταντινουπόλεως, Ἱστορία Ἐκκλησιαστικὴ, ὁ.π., 394 - 451.

5. Ἐντονὴ εἶναι ἡ παρουσία αὐτοῦ τοῦ λεξιλόγιου σὲ κείμενα τοῦ Ἰωάννη Δαμασκηνοῦ και τοῦ Θεόδωρου Στουδίτη. Ἀλλὰ και ὁ Ρόδιος χρησιμοποιεῖ παρεμφερὲς λεξιλόγιο, π.χ. τύπῳσις σταυροῦ (στίχος 462), σταυροῦ πρόγραμμα και εἰκῶν (στίχος 469), γραφῆς ἀέθλους και σεβασμίους τύπους (στίχος 748).

6. Γαλλικὴ μετάφραση τοῦ κειμένου ἀπὸ τὸν A. Dupont-Sommer, *Un Hymne syriaque sur la cathédrale d'Edesse*, Cahiers Archéologiques 2 (1947), σελ. 29 - 39. Γιὰ τὴ χρονολόγησή του κειμένου, βλ. W o l s k a, *Topographie Chrétienne*, σελ. 295.

ἀρχιτέκτονα νὰ ἐφαρμόσει τεχνικά διατυπώνονται θεωρητικά¹, στὸ κείμενο τοῦ Ρόδιου οἱ ἀντιστοιχίες ὑπολανθάνουν.

Ἐκτὸς τῶν στοιχείων ποὺ ἀναφέραμε παραπάνω, τόσο ἡ ἐπιλογή τοῦ χώρου ὅσο καὶ τὸ σταυρικό σχῆμα τῆς ἐκκλησίας, στοιχεῖα ποὺ ἐρμηνεύονται μὲ βάση τὴν κοσμολογικὴν τους προεκτάσεις, ἀποτελοῦν ἐπιβιώσεις ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ πρώτου, κωνσταντινιάνειου κτίσματος. Ἡ κύρια ἀρχιτεκτονικὴ μονάδα, τὸ κιβώριο, ἐφαρμόζεται στοὺς Ἁγίου Ἀποστόλους ἀπὸ τὸν Ἰουστινιανό. Τὸ γεγονός ὅτι ὁ Προκόπιος δὲν περιγράφει τὸ μνημειακὸ κιβώριο, ποὺ καθορίζει ἄλλωστε τὴ μορφολογία τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων, ὑποδηλώνει τὸ νεωτερικὸ του χαρακτήρα καὶ τὴν ἀδυναμία τοῦ συγγραφέα νὰ ἀναχθεῖ ἀπὸ τὸ τεχνικὸ στὸ συμβολικόν. Ὁ Ρόδιος, ἀντίθετα, ἔχει ἀπόλυτη συνείδηση τοῦ σχήματος, ξεπερνᾷ τὴν πρώτη, ταφικὴ σημασία του καὶ προχωρεῖ στὴν συμβολικὴν, κοσμολογικὴν του ιδιότητα.

Ἡ ἐμμονὴ στὸ τετράγωνο/κυβικὸ σχῆμα ὀριοθετεῖ τὸ δεύτερο, ἐσχατολογικὸ περιεχόμενον τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων. Διαπιστώνουμε ἐδῶ μιὰν ἀκόμη, πιθανή, πτυχὴ τῆς αὐτοκρατορικῆς ἰδεολογίας, ὅπως διαμορφώθηκε τὸ 10ο αἰ. Ἐκτὸς τῆς ἴδιας περιόδου συμπεραίνουμε ὅτι ὄχι μόνον ὀλόκληρη ἡ Κωνσταντινούπολη θεωρεῖται «μίμησις» καὶ «εἰκὼν» τῆς ἐπουράνιας Ἱερουσαλήμ, ἀλλὰ καὶ ὅτι εἰδικὰ ὁ χώρος ταφῆς τῶν αὐτοκρατόρων, κεντρικὸς καὶ κυβικός, ἔχει τὸ σχῆμα τῆς οὐράνιας πόλης καὶ παίρνει τὴ θέση τοῦ ἀποκαλυπτικοῦ, κεντρικοῦ θυσιαστηρίου, ὅπου θὰ τελεστεῖ ἡ Θεία Λειτουργία μετὰ τὴν κρίση τῶν ψυχῶν κατὰ τὴ Δεύτερη Παρουσία². Ἡ Περιγραφή τοῦ Ρόδιου, ἀκολουθώντας ἀντίστροφη πορεία, ἀποβλέποντας δηλαδὴ στὴν ἐνίσχυση καὶ «εἰς τὸ διηνεκεῖς ἀνάμνησιν» τῆς συμβολικῆς τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων καί, κατὰ συνέπεια, τοῦ δομημένου περιγύρου τῆς ἐκκλησίας, ἐγγράφεται στὸν ἴδιο χῶρον ἰδεῶν.

Οἱ τρεῖς συμβολικοὶ ἄξονες (αὐτοκρατορικός, συμβολικός/κοσμολογικός καὶ θρησκευτικός), πάνω στοὺς ὁποίους στηρίχτηκε ἡ ἀρχικὴ οἰκοδόμησις τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων ἀπὸ τὸν Κωνσταντῖνο, ἀφοῦ περάσουν ἀπὸ μιὰν ἐποχὴ κρίσεων κωδικοποιοῦνται πάλι ὡς τρεῖς τὸ 10ο αἰ. Ἡ οὐσιαστικὴ διαφορὰ βρίσκεται στὴν ἀλλαγὴ τῆς ἐννοίας τοῦ θρησκευτικοῦ. Τὸ ἐκκλησιαστικὸ πρόβλημα τῆς συνέχισης τῆς ἀποστολικῆς παράδοσης ἔχει ἀπὸ καιρὸ λυθεῖ· τὸ 10ο ὅμως αἰῶνα ἐξαπλώνεται, μὲ ἐντονη ἐπίδραση στὰ κείμενα, ὁ ἀποκαλυπτικὸς τρόμος καὶ ἡ ἀναμονὴ τῆς Δεύτερης Παρουσίας³, ποὺ ἐπιβάλλουν τὴν ἀλλαγὴ τοῦ περιεχομένου τοῦ θρησκευτικοῦ ἄξονα, ὅπως φαίνεται καὶ ἀπὸ τὸ κείμενο τοῦ Ρόδιου, καὶ προσδιορίζουν τοὺς ἐσχατολογικοὺς προσανατολισμούς του.

ΧΡΙΣΤΙΝΑ Γ. ΑΓΓΕΛΙΔΗ

1. G r a b a r, *Un Hymne syriaque*, σελ. 49.

2. Ἀγγελλίδη, *Remarques*, ὁ.π.

3. Χριστίνας Ἀγγελλίδη, *Ὁ Βίος τοῦ ὁσίου Βασιλείου τοῦ Νέου*, Ἰωάννινα 1980, σελ. 161 - 164 καὶ 188 - 204.

Π Α Ρ Α Ρ Τ Η Μ Α

Κωνσταντίνου Ροδίου, Περιγραφή τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων (ἔκδ. E. Legrand, REG 9 (1896), σελ. 52 - 55, 57).

- Ἀπάρχεται δὲ κτίσματος τοῦ παγκλύτου
 ὁ τόνδε ναὸν πανσόφως ἀπαρτίσας,
 550 εἴτ' Ἀνθέμιος, εἴτ' Ἰσίδωρος νέος,
 (τούτων γὰρ εἶναι τοῦργον ἔκδηλον τόδε
 ἅπαντες εἶπον ἱστορες λογογράφοι)
 κύβον χαράξας γραμμικὴν θεωρίαν
 (κύβος δὲ γραμμὴ τετρασύνθετος πέλει
 555 ἴσας ἔχουσα πάντοθεν διαστάσεις
 εἴτ' ἐξ ἀριθμῶν, εἴτε δ' οὖν καὶ γραμμάτων)
 τοῦτον χαράξας τὸν κύβον ὁ τεχνίτης
 καὶ σχῆμα τοῦδε κυβικὸν πρὸς γῆς πέδον,
 πῆσσει μὲν ὀρθῶς γωνίας κατ' ἐμβόλους
 560 κάτω πρὸς οὐδας τέτταρας ἀντιστροφούς,
 διπλᾶς ἀπάσας διπλομόρφους εὐθέτους·
 πῆσσει δὲ πινσοῦς τετραρῖθμους ἐξίσης
 τῶν ὄνπερ εἶπον γωνιῶν κατ' ἐμβόλους,
 τετρασκελεῖς τὲ τετραπλοῦς τῇ συνθέσει,
 565 τοὺς τὴν μέσην σφαῖραν τὲ καὶ τὰς ἀπίδας
 φέρειν λαχόντας ἀσφαλῶς ἠδρασμένας·
 τόσαις τὲ πλευραῖς ἐξ ἑνὸς μεσομφάλου
 ἀντιπροσώπους ταύτας ἐγκαταρτίσας,
 διπλᾶς ἀπάσας σταυρικῶς τεταγμένας,
 570 ἔπειτ' αὐτὸ τουτοῖ τὸ σχῆμα ξένον
 πρὸς ἀνατολήν, δύσιν τὲ καὶ μεσημβρίαν,
 ἄρκτον τὲ πῆξας, πεντασύνθετον δόμον
 ἠγειρεν, ἐξέτεινε, ἠπλωσε μέγαν,
 σφαίραις τοσαύταις ἐγκαλύψας τὴν στέγην
 575 ὅσας περ ἐξῆπλωσε κύκλω σφενδόνας,
 σταυροῦ φέροντα τὸν σεβάσμιον τύπον,
 πλέκων δι' ἀμφοῖν ἀπίδα πρὸς ἀπίδα,
 κύλινδρον ἀδθις τῷ κυλίνδρῳ προσπλέκων,
 πινσῶ τὲ πινσὸν ἄλλον ἄλλῳ προσδέειν,
 580 καὶ σφαῖραν ἡμίμητον οἷαπερ λόφον
 ἄλλη συνάπτων σφαιρομόρφῳ συνθέσει.
 Κάτω δὲ πινσοῦς γειτνιάζειν ἐξίσης

- ἔταξεν ἄμφω τεχνικῶς καὶ πανσόφως,
 κρηπίδας αὐτοῖς ἀσφαλεῖς ἐναρμόσας,
 585 σκέλη τὲ βάσεις ἰσχυρὰς ἀνενδότους,
 μήπως διασπασθέντες ἀλλήλων βάσει
 σφήλωσι κύκλους ἀπίδων ὑπερτάτους,
 σφαῖραν δ' ὑποκλάσσωσι πρὸς τὸ γῆς πέδον.
 Οὕτως τὸ πῆγμα τοῦ νεῶ συναρμόσας
 590 ὡς ἄλλο μηδὲν τῶν πρὸ τοῦδε κτισμάτων,
 ἐν τέτρασι τέσσαρας ἔστησε βάσεις
 τῶν πινσοπύργων τετραρίθμους ἐξίσης,
 τῆς τετράδος τὸ μέτρον πανταχοῦ φέρων,
 ὡς ἐκκαίδεκα πινσοπύργους εὐθέτους,
 595 τετρασκελεῖς τε τετραπλοῦς τῇ συνθέσει,
 πάντας γενέσθαι καὶ τοσαύτας ἀπίδας,
 χωρὶς γ' ἐκείνων τῶν ἄκρας λελαχότων,
 οἳ τάξιν ἐσχήκασιν τὴν πανυστάτην·
 οἳ μὲν γὰρ αὐτῶν ἔλαχον μεσημβρίαν,
 600 οἳ δ' ἄρκτον αὐτήν, ἄλλοι δ' αὖ πάλιν δύσιν,
 οἳ δ' ἀντολήν τε τὴν ῥοδόχρουν ἐς βάσιν·
 οὕτως γάρ, οὕτως κυβικὸν σχῆμα θέλει
 διαγράφεσθαι τετραρίθμῳ συνθέσει
 ἴσας τ' ἐπίσης τῶν μερῶν βάσεις φέρειν.
 605 Ἄλλοι δὲ πινσοὶ τετρασύνθετοι πάλιν,
 τετρασκελεῖς τε τετραπλοῖ τῇ συνθέσει,
 ἄνωθεν ὥσπερ ἐκ κενώματος ξένου
 καθιδρυθέντες τοῖς κάτω τεταγμένοις
 τὰς ἀπίδας αἴρουσι τὰς ὑπερτάτους,
 610 αἴπερ δέχονται σφαιροσύνθετον στέγην,
 κἄπειτ' ἀνατρέχουσιν ὡς πρὸς ἐσπέραν,
 αὐτὴν ὁδὸν τρέχοντες ἦνπερ οἳ κάτω·
 εἶτα πρὸς ἄρκτον ἔμπαλιν βεβηκότες
 ἔστησαν αὐτοῦ τάξιν ἀσφαλεστάτην,
 615 ὥσπερ στρατηγοὶ καὶ στρατάρχαι ταγμάτων
 σταυροῦ δίκην φάλαγγας ἐκτετακότες,
 εἴθ', ὡς γίγαντες ὕψος ἐκβεβηκότες
 καὶ χεῖρας ἐκτείνοντες εἰς τὸν ἀέρα
 καὶ δακτύλοις πλέξαντες ἄλλους δακτύλους
 620 αὐτοὶ καθ' αὐτοὺς δεξιὰς πρὸς τὸ πέλας,
 δίκην κυλίνδρων ἐδγύρων πολυστροφῶν,
 ἀπίδας εἰργάσαντο κυκλοσυνθέτους,

αἷς τέτταρας τείνοντες κύκλους εὐθέτους,
 ᾧς σφενδόνας καλοῦσιν ἐργοσυνθέται,
 625 σφαίρας δέχονται πενταοἰθμούς ἐξίσης·
 πλὴν τὴν μέσην προὔχειν τε δεσπόζειν θ' ὄλων
 ὁ τεχνίτης ἔταξεν εὐσεβεῖ τρόπῳ
 μέλλουσαν εἶναι δεσπότην μέγαν θρόνον
 τῆς εἰκόνας τὲ τῆς ὑπερτίμου σκέπην
 630 τῆς ἐγγραφείσης ἐν μέσῳ κλεινοῦ δόμου·

Στοαῖς δὲ μακροαῖς κίονί τε παγκλύτοις
 ὄλον δι' ἀμφοῖν τὸν ναὸν συναρμόσας
 705 καὶ συμπεράνας, οἷα παστάδα ξένην,
 ἀπηκρίβωσεν ἄλλον ἐνδοθεν δόμον
 κύκλῳ περιτρέχοντα τὸν νεῶν ὄλον
 τοὺς κίονας δὲ πρὸς κατάστιχον θέσιν
 ἔταξεν αὐτοῦ τὴν στοᾶν συναρμόσας
 710 ἐκ δεξιῶν τὲ καὶ κλίτους τοῦ δευτέρου
 κύκλῳ τὲ παντὶ τὸν νεῶν περιτρέχειν,
 ὡς ἂν νεωκόρους τὲ τοῦ θείου δόμου
 καὶ μυσταγωγούς τῶν Θεοῦ τελεσμάτων
 εἵποισ κατιδῶν ταξίαρχας ταγμάτων
 715 εἶναι μεγίστους ἢ τινὰς στρατηγέτας
 δορυφόρους τὲ παντάνακτος δεσπότην,
 ὡς εἰσὶ πάντες εὐπρεπῶς τεταγμένοι,
 καὶ τὸν τ' ἀριθμὸν τῶν σοφῶν Ἀποστόλων
 πληροῦντες ὀρθῶς ἐκ μερῶν τῶν τεττάρων,
 720 ὡς πάντας εἶναι τοὺς κάτω τεταγμένους
 τεσσαράκοντα κίονας πρὸς ὀκτάδι
 τὴν τῆς στοᾶς φέροντας εὐγυρον στέγην,
 κὰν τοῖς ἄνω δὲ ταῦτ' ἄμετρον εὐλόγως
 εὖροις ἀριθμῶν, κίονας ὁδοχρόους.

